

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Van liefdadigheid naar abortusstrijd: Leidse vrouwen en de Nederlandse vrouwenbeweging van 1860 tot 1990

Steen, A.P.W. van

Citation

Steen, A. P. W. van. (2023, November 22). *Van liefdadigheid naar abortusstrijd: Leidse vrouwen en de Nederlandse vrouwenbeweging van 1860 tot 1990*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3663571>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3663571>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

7 De Leidse (bestuurs)leden van Vereniging en Bond vergeleken

In het vorige hoofdstuk is het actierepertoire van Vereniging en Bond vergeleken. In dit hoofdstuk staan de Leidse bestuursleden en leden centraal. Mijn lokale insteek maakt het mogelijk de aanhang van de VvVK en de NBvVK te typeren en te vergelijken. Met die vergelijking kan het in de historiografie opgeworpen standsverschil tussen VvVK en NBvVK worden onderzocht en de aantijging van de sociaaldemocraten dat het bij de VvVK en de NBvVK alleen ging om 'bourgeois'-vrouwen die het kiesrecht alleen voor zichzelf wilden. En wist de NBvVK een nieuwe groep aan te spreken zoals zij claimde? De uitkomst van de vergelijking is specifiek voor Leiden, waar beide verenigingen tot ontwikkeling kwamen.

Eerst typeer en vergelijk ik de bestuursleden, dan de leden. Dit doe ik basis van huwelijkse staat, sekse, geloof, politieke overtuiging, sociale achtergrond, opleiding en beroep van de vrouwen of dat van vader of echtgenoot. Bij academici noem ik de professoren apart, omdat ik de relatie met de Leidse universiteit onderzoek. De namen van de Leidse bestuursleden van VvVK en NBvVK tot 1919 komen uit meerdere bronnen. De namen van de leden staan - met adres - op vier ledenlijsten, twee van de VvVK uit 1898 en 1907-1908 en twee van de NBvVK uit 1908 en 1910. Dankzij de ledenlijsten van de VvVK en de NBvVK uit vrijwel hetzelfde jaar 1907-1908 is een vergelijking mogelijk in dit cruciale jaar, waarin de NBvVK-afdeling net was opgericht. Op de VvVK-lijst zijn namen van leden die hun lidmaatschap opzeiden doorgehaald en nieuwe leden bijgeschreven. Bij de doorgehaalde leden is het de vraag of zij op de ledenlijst van de NBvVK staan, dus overstapten. De nieuw bijgeschreven leden op de VvVK-lijst kozen bewust voor deze vereniging. Een aantal belangrijke of opvallende vrouwen zal uitgebreider worden geportretteerd, voor zover dit nog niet eerder is gebeurd.

7.1 VvVK-bestuursleden van 1900 tot 1908

Tabel 7.1: VvVK-bestuursleden 1900-1908: huwelijkse staat, geboortjaar, geloof en sociale achtergrond					
	Getrouwd	Geb.	Geloof	Eigen opl./ beroep	Beroep man/vader
1	Lorentz-Kaiser, A.	1858	Geen		Prof.
2	Kluijver-Honigh, M.	1859	P		Prof.
3	Nieuwenhuis-v.UG, M.	1873	P	Acad.	Prof.
4	Stigter-Tieleman, A.	1873	P		Acad.
	Ongetrouwd				
5	Hartevelt, H.	1855	P		Fabrikant
6	Eldering, F.	1860	P	Acad./OW	
7	Hoestra, J.	1862	Geen	Acad./OW	
8	Lulofs, C.	1866	P		Landeigenaar
9	Pitlo, A.	1870	P	OW	
10	Vos, B.	1870	Geen	Zangeres/OW	
11	Dorp, L. van	1872	P	Acad.	
12	Goekoop, S.	1880	P	Student (acad.)	

P = protestant, OW= onderwijs

Van de 5 eerste Leidse leden van de VvVK kwamen de leraressen Hoestra en Eldering in het afdelingsbestuur. Zij waren daarin 2 van de 8 ongehuwde vrouwen die tot in 1908, het oprichtingsjaar van de NBvVK, in het bestuur zaten, met nog 4 getrouwde vrouwen. Deze 12 bestuursleden zijn opgenomen in tabel 7.1. Na oprichting van de Bond stapten de 4 getrouwde VvVK-bestuursleden allen over naar de NBvVK, samen met de ongetrouwde Hartevelt. De 4 getrouwde vrouwen hadden alle 4 een 'academische' echtgenoot: 3 hoogleraren en 1 arts. Van de 8 ongetrouwde vrouwen hadden er 5 een - betaalde - baan na de benodigde opleiding in het lager, middelbaar, hoger en muziekonderwijs. Geen baan hadden Hartevelt, Lulofs en Goekoop die nog studeerde. Van de getrouwde vrouwen en van Hartevelt is geen opleiding bekend, maar die hadden zij wel gehad want zij spraken hun talen, zo bleek bij Hartevelt uit haar brieven. Hieruit komt ook haar hobby naar voren, namelijk fietsen. Haar

broer Bram, zelf arts, had zich in 1897 in de krant tegen twee artsen gekeerd die meenden dat wielrijden slecht was voor dames en zelfs dodelijk kon zijn. Bram vond deze nieuwe manier van lichaamsbeweging juist gezond.⁵⁸⁴ Hermine volgde ook een paar jaar een cursus bij de tekenacademie *Ars Aemula Naturae* en behoorde daarmee tot de eerste 'dames op stand' die daar vanaf 1883 terecht konden.⁵⁸⁵

Bestuursleden Lorentz-Kaiser (J. Goedeljee, NHA, archief Lorentz, nr.364) en Nieuwenhuis (collectie Marja Herfst).

7.2 Bestuursleden vergeleken: aantal, huwelijks staat, sekse en geloof

Tabel 7.2: VvVK-bestuursleden 1908-1919: huwelijks staat, geboortjaar, geloof en sociale achtergrond, van oud naar jong.

	Getrouwde vrouwen	Geb.	Geloof	Eigen opl./beroep	Beroep man /vader
1	Lugt-Groeneboom, A.	1864	P		Acad.
2	Blöte-Brüggeman, K.	1868	P		Acad.
3	Hart-Visser, H	1868	RK		Fabrikant
4	Reijst-Vreeburg, B.	1868	P		Acad.
5	Alings-van Mels, E.	1870	P		Hoge ambt
6	Itallie-van Embden, W. van	1870	Geen		Prof.
7	Schilthuizen-Timmerman, W.	1871	P		OW
8	Blom-Düren, C.	1872	RK		Acad.(ing.)
9	Poelgeest-Brand, J. van	1874	P		Fabrikant
10	Harting-Deenik, H.	1879	P		Directeur
	Ongetrouwde vrouwen				Vader
1	Bruijn, M. de	1856	P		Koopman
2	Hoestra, J.H.	1862	Geen	Acad./OW	
3	Schuijt Best, M.	1863	P	VVV	Acad.
4	Lulofs, C.	1866	P		Landeigenaar
5	Speyer, B.	1878	Geen	Zangeres/ ambtenaar	Prof.
6	Sijtsma, C.	1893	P	Studente (acad.)	

Van 1908 tot 1919 zaten 10 getrouwde en 6 ongetrouwde vrouwen in het VvVK-afdelingsbestuur, dus een verschuiving naar meer getrouwde vrouwen vergeleken met de periode hiervoor. Zij zijn opgenomen in tabel 7.2. De ongetrouwde vrouwen waren de voortrekkers geweest, maar nu namen de getrouwde vrouwen het over. Ook in het NBvVK-bestuur zaten vooral getrouwde vrouwen. Dit

⁵⁸⁴ *Leidsch Dagblad* 27-9-1897.

⁵⁸⁵ ELO, archief *Ars Aemula Naturae*, nr.2, inv.nr.107: cursisten; Nancy Stoop, 'Onder één dak. *Ars Aemula Naturae* en Kunst om de Kunst, 1890-1940, in: D. Witgens Hötte en A. de Jongh-Vermeulen eds., *Dageraad van de Moderne Kunst. Leiden en omgeving, 1890-1940* (Zwolle 1998) 71-78, 71.

bestuur telde in de periode 1908-1919 33 bestuursleden, dus twee keer zoveel als bij de VvVK in dezelfde periode (zie tabel 7.3). Het waren 15 getrouwde en 9 ongetrouwde vrouwen en 9 mannen. Het grotere aantal NBvVK-bestuursleden kwam doordat de bestuursleden na hun termijn statutair niet onmiddellijk konden worden herkozen. Bij beide verenigingen zaten gescheiden vrouwen of vrouwen die gingen scheiden in het bestuur.

Wat betreft het geloof waren 3 van de 16 VvVK-bestuursleden zonder geloof. Bij de NBvVK-vrouwen was de groep zonder geloof groter, namelijk 7 van de 24. Met de mannen meegeteld lag het op 12 van de 33. Toch was het percentage vrouwelijke bestuursleden uit academisch milieu, intellectuele kringen waarin het geloof eerder vaarwel werd gezegd, bij beide verenigingen bijna gelijk. De VvVK had dus een hoger percentage gelovigen in het bestuur, maar dat lag anders bij de leden, die hieronder aan bod komen. Maar eerst meer over de bestuursleden.

7.3 Bestuursleden vergeleken: sociale achtergrond

Twee vrouwen die niet afkomstig waren uit academisch of fabrikantenmilieu speelden een grote rol in de VvVK. Ze zijn al genoemd, maar hun achtergrond is nog niet belicht. De eerste is **Dorothea Catharina Helena Christina (Christine) Lulofs (1866-1953)**, die al in 1901 in het VvVK-afdelingsbestuur kwam. Zij was de oudste dochter van het doopsgezinde echtpaar Lulofs-de Stoppelaar. Haar vader was bij haar geboorte grondeigenaar en landbouwer in Garderen, maar het gezin vertrok naar Amsterdam waar nog drie dochters werden geboren en waar de vader agent was voor een Groningse stoomfabriek die fotolijsten, raamhorren en deurkrukken fabriceerde.⁵⁸⁶ Vader overleed in 1876 waarna zijn weduwe met vier kleine kinderen, waarvan er een jong zou overlijden, naar Leiden verhuisde, waarschijnlijk omdat haar broer hier woonde.⁵⁸⁷

Christine bezocht de Muziekschool en de HBS voor meisjes. Haar zus Anna trad in het huwelijk met de predikant en antimilitarist Schermerhorn.⁵⁸⁸ Zus Alida trouwde met De Graaff, een bloembollenhandelaar, van wie de broer medeoprichter was van de Leidse SDAP. Haar aangetrouwde oom was Ferdinand Domela Nieuwenhuis, de bekende socialistische voorman. Door de aangetrouwde familie verkeerde Christine in socialistische kringen, maar haar partijvoorkeur is niet bekend. Zij woonde na het huwelijk van haar zussen met haar moeder aan de Zoeterwoudsesingel en met een viertal jongelui, geboren in Indië. Mogelijk waren dit kostkinderen, waarvoor Christine als gouvernante optrad.⁵⁸⁹ Twee kinderen hadden een Indische moeder, Semina, en een Nederlandse vader die was overleden, maar de kinderen wel had erkend. De - minderjarige - dochter trouwde in Leiden, waarvoor Semina vanuit Indië toestemming gaf.

Elisabeth Christina Alings-van Mels (1870-1948) was lange tijd voorzitter, ook nog in de opvolgende verenigingen. Zij kwam uit Katwijk, waar haar vader werkte bij het Hoogheemraadschap Rijnland en gemeenteraadslid was. De hervormde Elisabeth werd in 1896 de tweede vrouw van Lambertus Alings, zonder geloof, een gepensioneerd Oost-Indisch ambtenaar die twee dochters had met een Indische vrouw, Maja, die als Maria was gedoopt. Hij was van haar gescheiden. De twee hervormde dochters woonden bij het echtpaar Alings-van Mels. Dit toont, net als de kinderen die inwoonden bij Lulofs, dat al ruim voor de dekolonisatie niet alleen mannen uit de Indonesische elite hierheen kwamen, bijvoorbeeld om te studeren, maar ook Indisch Nederlandse vrouwen.⁵⁹⁰ Lambertus

⁵⁸⁶ *Algemeen Handelsblad* 15-9-1875.

⁵⁸⁷ Broer De Stoppelaar werkte bij uitgeverij Brill en was getrouwd met een Lulofs, de zus van haar man.

⁵⁸⁸ Het echtpaar Schermerhorn-Lulofs was antimilitarist, vrije socialist en geheelonthouder al was Anna 'zeer bescheiden en wellicht te deftig voor de beweging': Bert Altena, 'Schermerhorn, Nicolaas Jacob Cornelis', *BWSA*: <http://hdl.handle.net/10622/43471BF2-C149-4F4C-A3BC-7D36CF2F5E28>. De dochters Lulofs waren familie van Muller-Lulofs, oprichter van de school voor maatschappelijk werk; hun opa's waren broers. Hun tante overleed in het kraambed, wat bij Domela Nieuwenhuis bijdroeg aan zijn geloofscrisis: <http://ferdinanddomelanieuwenhuis.nl/domela-nieuwenhuis/>.

⁵⁸⁹ Christine bleef samenwonen met haar moeder, die in 1924 overleed.

⁵⁹⁰ Waardoor Nederland voor de dekolonisatie mogelijk multicultureler was dan gedacht. De vraag hoe bijzonder deze migratie van Indisch Nederlandse vrouwen (en mannen) naar Nederland was, valt buiten dit onderzoek,

Alings overleed in 1917 en werd gememoreerd vanwege zijn inzet voor de vrijzinnig democraten en voor vrouwenkiesrecht.⁵⁹¹ Alings-van Mels werd bestuurslid van 'Vrede door Recht' net als Johanna van Poelgeest-Brand, die daar als secretaris een prominente rol in speelde. Zij gingen ook, net als drie andere bestuursleden, door in het bestuur van de VvVK-opvolger, 'Staatsburgeressen'.

VvVK-voorzitters Van Itallie-van Embden (collectie Leopold van Itallie), Lulofs en Alings-van Mels (uit: *Gedenkboek VvVK*).

Van de VvVK-bestuursleden hadden er 4 een 'academische' man, zoals de al veel genoemde Van Itallie-van Embden, getrouwd met een hoogleraar, en apothekersechtgenote Betje Reijst-Vreeburg. Zij kwam in 1908 in het VvVK-afdelingsbestuur en zat later in dat van de Leidsche Coöperatieve Keuken en van de NVvH en deed meer. Bij haar overlijden in 1934 werd 'deze werkzame vrouw' in de krant dan ook geprezen als: 'een goede burgeres, die in menig opzicht sprekende bewijzen heeft geleverd van haar voortreffelijken burgerzin.'⁵⁹² Haar inzet voor de VvVK werd niet gememoreerd. De derde was secretaris Kitty Blöte-Brüggeman die was getrouwd met een arts waarvan zij scheidde, waarna zij op zoek ging naar werk. Zij solliciteerde op een administratieve functie bij Aletta Jacobs in Amsterdam. Ze kreeg een afwijzing, waarbij Jacobs schreef dat er 46 sollicitanten waren, die 'allen in even moeilijke levensomstandigheden verkeerden als U'.⁵⁹³ Na haar scheiding verhuisde zij in 1909 naar Den Haag met haar enige zoon. De vierde, Anna Lugt-Groeneboom, was in 1901 in Leiden komen wonen met haar twee zoons, maar zonder haar man die in 1899 was vertrokken, maar niemand wist waarheen. Omdat zij in gemeenschap van goederen waren getrouwd, was het van belang dat hij werd opgespoord. In 1904 verscheen driemaal een dagvaarding in de krant, waarop hij niet reageerde. Hierop werd hij doodverklaard en ging zij verder door het leven als weduwe Lugt-Groeneboom.

De ongetrouwde Margo Schuijt Best en Betsy Speyer hadden een academische vader: een apotheker en een hoogleraar. Schuijt Best was in 1910 vanuit Gouda naar Leiden gekomen. Haar vader was jong overleden waarna haar moeder de apotheek van haar man had overgenomen. Schuijt Best haalde haar diploma apothekersassistent en later een akte Engels en werd in 1920 aangesteld als informatrice bij het inlichtingenbureau van de Vereeniging voor Vreemdelingenverkeer (VVV) aan het Stationsplein. De vader van Betsy Speyer was in 1903 vanuit Groningen in Leiden als hoogleraar aangesteld. Haar moeder Henriëtte Speyer-Cohen staat op de ledenlijst. Betsy had het conservatorium gevolgd en trad op als zangeres. Zij verhuisde naar Den Haag en werkte daar als schrijfster bij het

maar het is opvallend dat het speelde bij twee VvVK-bestuursleden. Niet iedereen liet zoals Alings zijn kinderen naar Nederland overkomen. Over Christiaan Snouck Hurgronje die in Indië tweemaal islamitisch was getrouwd met een Indische vrouw met wie hij vijf kinderen had, schreef Kartini: 'Veel onderwijs liet de grote man zijn moslimkinderen niet geven, en hij heeft ze nooit naar Holland laten komen.': Keesing, *Hoe ruim een kooi ook is*, 86-87.

⁵⁹¹ *Leidsch Dagblad* 3-3-1917.

⁵⁹² *Leidsch Dagblad* 10-3-1934: zij was ook werkzaam bij Armenzorg en regentes van het Gereformeerde Minne- of Arme Oude Mannen- en Vrouwenhuis.

⁵⁹³ Jacobs had gekozen voor een vrouw uit Amsterdam, die met de bijverdienste 'zeer was geholpen': Atria, archief Aletta Henriette Jacobs, nr.81, inv.nr.649.

Departement van Waterstaat. Zij overleed in 1925 in Loosduinen op het strand tussen de strandhoofden 30 en 31, zo vermeldt haar overlijdensakte.⁵⁹⁴

Tabel 7.3: NBvVK-bestuursleden 1908-1919: huwelijkse staat, geboortejaar, geloof, sociale achtergrond en sekse.					
	Getrouwde vrouwen	Geb.	Geloof	Opl./beroep	Beroep man/vader
1	Brutel de la Rivière-Webb Knollaert, S.	1849	P		Acad.
2	Lindeman-Hugenholtz, H.	1849	P		Acad.
3	Wissel-Herderscheê, G. van der	1854	P	OW	Acad.
4	Opstelten-van Heuven, M.	1857	P		Militair
5	Lorentz-Kaiser, A.	1858	Geen		Prof.
6	Boonacker-van Gogh, B.	1859	P	OW	Acad.
7	Hammer-du Saar, M.	1860	P	Acad.	Acad.
8	Juynboll-Kern, B.	1872	P		Acad.
9	Nieuwenhuis-vUG, M.	1873	P	Acad.	Prof.
10	Stigter-Tieleman, A.	1873	P		Acad. / fabrik.
11	Uittenbroek-Rosenthal, L.	1873	P	OW	Onderwijs
12	Burgersdijk-Elshout, G.	1875	Geen	OW/ Boekhandel	Boekhandel
13	Pel-van der Lelie, M.	1879	P		Fabrikant
14	Dortland-Sillevis, A.	1880	Geen	Acad.	Acad.
15	Meijers-Gottschalk, T.	1885	Geen	Maats. Werk	Prof.
	Ongetrouwde vrouwen			Opl./beroep	Beroep vader
1	Hartevelt, H.	1855	P	-	Fabrikant
2	Laaken, C. van der	1873	P	OW	
3	Haas, A. de	1875	Geen	OW/Journalist	
4	Serrurier, C.	1879	Geen	Acad.	
5	Pijnacker Hordijk, M.	1881	Geen	Acad.	
6	Huet, Th.	1882	P	Acad.	
7	Riedel, C.	1883	P	OW/zangeres	
8	Lichtenbelt, J.	1884	?	OW	
9	Vos, J.	1888	P	Kantoor	
	Mannen				
1	Heeres, J.E.	1858	P	Acad.	
2	Buuren, H.B. van	1860	Geen	Acad.	
3	Kaptein, A.	1874	P	Militair	
4	Vollgraff, J.A.	1877	Geen	Acad.	
5	Waart van Gulik, G.P.	1877	Geen	Kantoor	
6	Persant Snoep, P.	1878	Geen	Acad.	
7	Reedt Dortland, P.H. van	1879	P	Acad.	
8	Bolhuis, J.J. van	1880	P	Acad.	
9	Fokker, A.J.	1880	Geen	Acad.	

Johanna Hoestra vertegenwoordigde bij de VvVK naast het academische ook het onderwijsmilieu, net als de katholieke Catharina Blom-Düren, die was getrouwd met een lutherse ingenieur die les gaf op MSG, een technische school. Andere bestuursleden uit onderwijsmilieu waren Wilhelmina Schilthuizen-Timmerman, van wie de echtgenoot werkte in het - lager - onderwijs. Hij zette zich meer dan vijftig jaar in voor de vereniging 'Schoolkindervoeding'. In het bestuur van 'Schoolkindervoeding' zaten twee VvVK-leden. Dit waren Magdalena Woud, die als pleegdochter staat ingeschreven bij haar oom en tante aan het Rapenburg en beschikte over lager onderwijsaktes, en Jeanette Mayer, de dochter van een Leidse sigarenfabrikant, die het examen apothekersbediende had gehaald. Maaïke de Bruijn, de oudste van de ongetrouwde bestuursleden, had geen beroep maar beschikte wel over

⁵⁹⁴ Haags gemeentearchief, burgerlijke stand, overlijdensakte 66 van Elisabeth Rosalia Speijer.

onderwijsaktes. Zij nam na haar komst naar Leiden in 1907 meerdere maatschappelijke activiteiten op zich, zoals bij Armenezorg en 'Tot Steun'. Bij de VvVK was daarmee een kwart van de bestuursleden uit onderwijsmilieu of werkzaam in het onderwijs. Bij de NBvVK waren dit er - bij de vrouwen - meer, namelijk een derde (8 van de 24).

Het jongste VvVK-bestuurslid was Catharina Sijtsma, die rechten studeerde. Haar ouders waren allebei lid. Zij waren in 1896 vanuit Friesland naar Leiden gekomen, waar de vrijzinnig hervormde godsdienstonderwijzer Sijtsma directeur werd van het wijkgebouw Geloof, Hoop, Liefde. In 1902 ging hij als journalist werken voor het *Leidsch Dagblad* en zat toen al in de gemeenteraad voor de vrijzinnig democraten.⁵⁹⁵ Dochter Catharina trouwde in 1923 met een HBS-leraar en vertrok naar Den Haag. Met Hoestra meegeteld, die colleges had gevolgd, en Blom-Düren, die was getrouwd met een ingenieur, komt het totale aantal VvVK-bestuursleden uit academisch milieu op 9 van de 16.

Bij de NBvVK was dit iets meer, namelijk 11 van de 14 getrouwde en 3 van de 9 ongetrouwde vrouwen, dus in totaal 14 van de 24 vrouwen uit academisch milieu.⁵⁹⁶ Een aantal daarvan is al genoemd, zoals de gepromoveerde Nieuwenhuis, Dortland-Sillevis en Serrurier. Een ander was Marie Hammer-du Saar, de eerste vrouwelijke arts die promoveerde aan de Universiteit van Amsterdam en de eerste die zich specialiseerde in oogheelkunde. Zij trouwde een Duitse muzikant en dirigent. Hij vond werk in het buitenland en nam zijn vrouw en hun twee kinderen mee, maar zij wilde terug naar Nederland ook met het oog op de schoolopleiding van de kinderen. Zo kwam zij in 1906 zonder haar man in Leiden en Zoeterwoude te wonen. Begin 1908 zei zij haar NBvVK-bestuurslidmaatschap op om gezondheidsredenen en verhuisde in 1911 terug naar Amsterdam.⁵⁹⁷

Oud-student Theodora Huet bezocht in 1910 samen met NBvVK-lid Jo Brants in Utrecht de NBvVK-jaarvergadering. Brants maakte carrière bij het Rijksmuseum voor Oudheden, van wetenschappelijk assistent tot conservator.⁵⁹⁸ Een andere oud-student in het bestuur was Maria Pijnacker Hordijk, die werkzaam was aan de RUL als assistent Zoölogie. Zij kreeg in 1912 eervol ontslag en vertrok naar Heemstede, maar keerde later terug en kwam in het bestuur van de NBvVK. Haar nicht met dezelfde naam was lid van de NBvVK. Zij was getrouwd met haar neef, die ook Pijnacker Hordijk heette, een verschijnsel dat vaker voorkwam in hogere kringen. De vaders van deze Maria's waren broers en maakten allebei carrière in Den Haag als liberale politici.

Een nieuwe, derde, hooglerarsechtgenote in het NBvVK-bestuur was Tony Meijers-Gottschalk die in 1914 de functie van secretaris op zich nam. Haar ouders waren allebei in Duitsland geboren en allebei kinderen van een koopman. Haar vader begon een exportfirma met een vennoot in Amsterdam, waar Tony werd geboren.⁵⁹⁹ In 1908 had zij aan de School voor Maatschappelijk Werk haar diploma gehaald voor 'opzichterschap van arbeiderswoningen'. Zij trouwde in 1909 met Eduard Meijers, die het volgende jaar een aanstelling kreeg aan de RUL.⁶⁰⁰ Het stel kreeg in Leiden vier dochters. Zij waren van joodse afkomst, maar in het bevolkingsregister staat bij het hele gezin bij geloof: geen.

Een getrouwde vrouw in het NBvVK-bestuur met zowel een academische vader, een hoogleraar, als echtgenoot was Berta Juynboll-Kern. Haar man was conservator bij het Rijks Ethnographisch Museum. Zij zat ook in het damescomité om de vrouwen in de RWI te bezoeken, in verenigingen om kinderen uit Leiden of uit voormalige oorlogsgebieden aan een vakantie te helpen en in het ad hoc comité 'Ramp Japan 1923', opgericht vanwege een enorme aardbeving in Japan. Haar

⁵⁹⁵ *Leidsch Dagblad* 26-6-1902. Wilhelmina Snellen uit Zwolle volgde hem op.

⁵⁹⁶ Schreuder e.a., *Een verbond van gestudeerde vrouwen*, 34, constateert ook dat bij de VvVK minder academische vrouwen belangrijke functies hadden, al gaat het hier alleen om vrouwen die zelf hadden gestudeerd. Die kozen vaker voor de gematigde NBvVK.

⁵⁹⁷ Du Saar scheidde in 1924 en overleed in 1955 in Amsterdam. Over Du Saar: Van Loosbroek en De Vries, *Betsy Repelius. Brieven aan Marie du Saar*, 13-20. Repelius en Du Saar woonden in Amsterdam een tijd samen.

⁵⁹⁸ Na het overlijden van Brants in 1961 schreef W.C. Braat haar 'levensbericht' voor het *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* (1962).

⁵⁹⁹ Stamboom Beltzer: <https://www.genealogieonline.nl/stamboom-beltzer/l8743.php>.

⁶⁰⁰ Meijers had in Amsterdam in de gemeenteraad gezeten voor de VDB.

schoonzus Elsje Juynboll-Schouwenburg staat op de NBvVK-ledenlijst, net als haar zus Maria Kern, die les gaf op de Muziekschool voor zij trouwde met bankier en NBvVK-lid Willem Suringar.⁶⁰¹

Een vrouw die zowel in academisch als fabrikantenmilieu verkeerde, was Anna Clasina Stigter-Tieleman. Zij was de dochter van een firmant van de Firma Dros en Gebrs. Tieleman, een zeepziederij aan de Middelstegracht. Haar moeder, een Hartrop, was de dochter van een fabrikant van wollen garens. Anna volgde een opleiding aan de Muziekschool en trouwde in 1898 met de stadsgeneesheer Dirk Stigter, die het Bondsinitiatief steunde en op de ledenlijst staat. Stigter was net als schoonvader Tieleman enige jaren gemeenteraadslid voor de liberalen. Drie kinderen werden in Leiden geboren voor het gezin in 1908 naar Den Haag verhuisde. Het academisch milieu was verder vertegenwoordigd door Bertha Boonacker-van Gogh, echtgenote van een arts en schoonzus van Anna van Gogh-Kaulbach. Boonacker gaf cursussen voor godsdienstonderwijzeressen.

Bij de NBvVK waren meerdere bestuursleden uit onderwijsmilieu. Dit kon zijn omdat zij zelf in het onderwijs werkten, zoals handwerkonderwijzeres Christina van der Laaken, of hun vader, zoals die van administratrice Johanna Vos, dochter van een hoofdonderwijzer. Nadat zij eerst samen in het NBvVK-bestuur hadden gezeten, raakten zij betrokken bij de religieus socialistische beweging, waarover in het volgende hoofdstuk meer. Onderwijzeres Johanna Lichtenbelt zei na een paar maanden haar bestuurslidmaatschap al op vanwege vertrek naar Indië, waar zij carrière maakte van onderwijzeres tot directrice van de normaalschool voor Inlandse onderwijzeressen. Zij was in Indië geboren waar haar vader president van de Raad van Justitie was. Goverdina Burgersdijk-Elshout had – voor haar huwelijk – in het onderwijs gewerkt, net als haar vader, in Gorinchem. Haar man was deelgenoot in de firma Burgersdijk & Niermans, een boekhandel en antiquariaat. Hij staat op de ledenlijst van de NBvVK. Het stel kreeg vier kinderen. Na het overlijden van Burgersdijk in 1915 ging zijn weduwe meewerken in de firma als boekhouder en bij het antiquariaat,

maar in beide voelde zij zich onvoldoende op haar plaats. Weldra echter wist zij met grote energie een afdeling nieuwe boekhandel op te richten, en het was hier, in het perceel op de Breestraat, tegenover het stadhuis, dat zij gelegenheid kreeg, eerst recht haar gaven te ontplooien. Door haar grote belezenheid (...), haar buitengewoon goed geheugen en haar hartelijke belangstelling voor boeken en mensen, wist zij vaak bij de keuze van een boek behulpzaam te zijn (...).⁶⁰²

Domineesdochter Geertrui van der Wissel-Herderscheê combineerde het onderwijs- met het predikantenmilieu. Zij was voor haar huwelijk met een predikant - die lid was van de NBvVK - lerares in Arnhem op een middelbare meisjesschool. Het stel met drie kinderen kwam naar Leiden toen hij werd beroepen door de Leidse Vereeniging van Vrijzinnige Hervormden. Wissel-Herderscheê vertaalde boeken en schreef artikelen en had op tentoonstelling Vrouwenarbeid in 1898 gesproken over 'de godsdienstige opvoeding in huis'. Voor het NBvVK-orgaan *De Ploeger* schreef zij over het vrouwenkiesrecht in de Nederlands Hervormde kerk en sprak daarover op een openbare avond van de Bond in Leiden waarbij zij handtekeningen verzamelde voor een adres.⁶⁰³ Ondanks het adres verwierp de Synode van de NH-kerk het voorstel net als het jaar ervoor met één stem verschil.⁶⁰⁴ Familieleden van Wissel-Herderscheê waren of lid van de Bond, zoals haar zus Jeanne Krom-Herderscheê en Wendalina van Gelder-Zaalberg, die tevens lid was van het tentoonstellingscomité, of van de Vereeniging, of combineerden de twee, zoals haar aangetrouwde tante Sophia Brutel de la Rivière-

⁶⁰¹ Suringar-Kern ondertekende in 1914 het VvVK-petitionnement. Haar man was in 1915 voorzitter van de Leidse afdeling van de Gustaaf Adolf-Vereeniging en zat in het hoofdbestuur, waarvan de Leidse hoogleraar Laurentius Knappert voorzitter was. Hij staat als ondertekenaar bij het Bondsinitiatief en was lid.

⁶⁰² Aldus het *In Memoriam* in het *Leids Jaarboekje* (1955) geschreven door Hovens Gréve. Zij schreef eerder een *IM* in: *Leidsch Dagblad* 17-5-1954. Zij waren allebei lid van de Leidse Soroptimistclub.

⁶⁰³ *De Ploeger* 2:3 (1909), *Leidsch Dagblad* 30-4-1909 en *De Telegraaf* 4-9-1908.

⁶⁰⁴ *Leeuwarder Courant* 27-8-1909.

Webb Knollaert.⁶⁰⁵ Deze tante kwam in het NBvVK-bestuur, maar was daarbij lid van de VvVK. Op de VvVK-ledenlijst stond ook familielid Anna Hesseling-Salverda de Grave, de dochter van een dominee die actief was op meerdere fronten en was getrouwd met een hoogleraar.⁶⁰⁶ NBvVK-bestuurslid Maria Opstelten-van Heuven, getrouwd met een militair, was geen familie van Wissel-Herderscheê, maar werd in 1912 wel bestuurslid van de Vereeniging van Vrijzinnige Hervormden.

Het fabrikantenmilieu was bij de VvVK, na het overstappen van Stigter-Tieleman, als eerste vertegenwoordigd door Van Poelgeest-Brand, die na haar scheiding was getrouwd met de eigenaar van de steenfabriek Ouderzorg in Leiderdorp, waarvoor zij administratief werk deed.⁶⁰⁷ Zij zetten zich samen in voor de vrede en voor dieren, zoals voor afschaffing van trekhonden, het 'paard van de armen', en deden dit in de Leidse afdeling van de Vereeniging tot Bescherming van Dieren, een zaak waarvoor veel vrouwen zich inzetten. Van Poelgeest-Brand vertegenwoordigde deze vereniging dan ook in de NVR. Het echtpaar zette ook samen het Leidsche Dierenasyl op.⁶⁰⁸ De tweede, Henriette Hart-Visser, was de weduwe van een Amsterdamse likeurstoker. Zij werd bestuurslid van het Comité van Vrouwen voor Duurzamen Vrede, net als het jongste bestuurslid Sijsma.

Bestuursleden van de NBvVK: Meijers-Gottschalk (website: Jordaan Museum) en Heeres (foto: A.J. van der Stok, Wikipedia).

Bij de NBvVK waren naast Stigter-Tieleman nog twee bestuursleden uit Leids fabrikantenmilieu. De eerste was Coba Riedel die tevens lid was van de VvVK. Zij was de dochter van de fabrikant van het befaamde mineraalwater met vruchtensmaak. Haar broer Joachim, die de fabriek van zijn vader overnam, stond op de NBvVK-ledenlijst en werd raadslid voor de VDB.⁶⁰⁹ Coba had het conservatoriumdiploma en gaf zangles op de Muziekschool en daarnaast les in solozang en 'hygiënisch spreken'. Ze trad op als concertzangeres in het land, had in 1905 opgetreden op een VvVK-bijeenkomst en trad af en toe op voor een goed doel. In 1914 trouwde Coba de arts en NBvVK-lid Martien Rienks en verhuisden zij naar Den Helder, waar hij directeur werd van de GGD. De tweede uit fabrikantenmilieu was Maria Pel-van der Lelie, van wie de vader - wel opvallend - kleermaker was. Zij bezocht als vertegenwoordiger van de Leidse afdeling de laatste jaarvergadering van de NBvVK in 1920 in Amsterdam. Haar man was een van de eigenaars van de Fabriek van Suikerwerken, Vruchtenpaté's en Limonadesiroop. Zij zette haar actieve leven voort als president van de NVvH.

⁶⁰⁵ De moeder van Herderscheê heette Brutel de la Rivière. Van Gelder-Zaalberg was van een jongere generatie: haar grootouders waren Brutel de la Rivière-Goens, de schoonouders van Sophia Webb Knollaert.

⁶⁰⁶ Hun dochter Elisabeth Korevaar-Hesseling werd een bekende kunsthistoricus. Moeder had een mo-akte tekenen en bleef na haar huwelijk tekenen en schilderen. Hesseling-Salverda de Grave zat in het bestuur van Knapperts fabrieksschool voor meisjes en van het Leidse Volkshuis, in het comité voor Belgische vluchtelingen en in 1917 in het comité voor hulp aan de door de Turken vervolgte Armeniërs.

⁶⁰⁷ Aldus de inleiding bij het archief van Hugo van Poelgeest (1879-1954) in het Nationaal Archief.

⁶⁰⁸ *Leidsch Dagblad* 25-2-1919. Zij was ook betrokken bij de Antivivisectie Bond en de Vereeniging van Vrijzinnig Hervormden, zoals gememoreerd werd bij haar overlijden in 1939: *Leidsch Dagblad* 20-12-1939 en 23-12-1939.

⁶⁰⁹ Na de oorlog zat Joachim Riedel in de gemeenteraad voor de Partij van de Vrijheid, die opging in de VVD.

7.4 De mannen in het NBvVK-bestuur

Omdat mannen meer rechten hadden dan vrouwen in deze tijd - zo hadden welgestelde mannen al kiesrecht - en zij alleen bij de NBvVK in het bestuur mochten, behandel ik deze groep apart. Van 3 van de 9 mannen is de partijkeuze niet bekend, de andere 6 waren van liberale signatuur, zoals blijkt uit hun politieke loopbaan en 7 van de 9 waren academisch geschoold. Op Johan Vollgraff en Jan Ernst Heeres kon de NBvVK langer rekenen. Vollgraff was een hoogleraarszoon die na studie in Brussel wis- en natuurkunde was gaan studeren in Leiden. In 1903 promoveerde hij bij Lorentz. Via het echtpaar Lorentz-Kaiser leerde hij mogelijk Lizzy van Dorp kennen op wie hij verliefd werd. Dit kan de reden zijn geweest dat hij zich bij de NBvVK aansloot. De liefde was niet wederzijds; zij vond hem zonderling. Nadat hij op de HBS in Zierikzee en in Voorschoten voor de klas had gestaan, constateerde hij dat dit niets voor hem was en dat hij door wilde in de wetenschap.⁶¹⁰ In 1909 werd hij aan de RUL aangesteld als assistent bij natuurkunde en trouwde met hoogleraarsdochter Johanna Valetton. Zij werd lid van de Bond en vergezelde haar man af en toe naar vergaderingen. Hij ging als spreker voor de NBvVK in het land optreden en werd secretaris van de Liberale Unie waarvan Heeres voorzitter was.⁶¹¹ In 1916 werd Vollgraff benoemd tot hoogleraar in Gent en verliet hij Leiden. Daarvoor was hij in 1915 weer even voorzitter van de NBvVK-afdeling.

Heeres was de zoon van een hervormd predikant. Hij werd na zijn studie in Groningen en werkzaamheden als archivaris in 1902 in Leiden benoemd tot eerste hoogleraar in de koloniale geschiedenis in Nederland.⁶¹² Na het overlijden van zijn vrouw trad hij in 1912 in het huwelijk met de weduwe Anna van Troostenburg de Bruijn, die onder andere betrokken was bij het Kartinifonds.⁶¹³ Zij hadden geen kinderen. Heeres zat in de jaren tien voor de Liberale Unie in zowel de Leidse gemeenteraad als in de Tweede Kamer. Omdat hij het niet eens was met de fusieplannen van de partij stapte hij op en richtte in 1921 de Democratische Partij op. Hij was daarvoor, in 1919, uit Leiden verhuisd en werd hoofdbestuurslid van de opvolger van de NBvVK, de Nederlandsche Unie voor Vrouwenbelangen. In Leiden deed hij op veel fronten sociaal werk.

Herman van Buuren was een arts, werkzaam in Indië, maar was waarschijnlijk met verlof. Zijn vrouw staat op de ledenlijst. Na een paar jaar in Leiden keerde het gezin naar het overzeese gebiedsdeel terug. Van Buuren zette zich daar in voor een goede opleiding van vroedvrouwen omdat, in zijn woorden, de inlandse vroedvrouwen door hun onbekwaamheid bijdroegen aan het lijden van menig kraamvrouw.⁶¹⁴

Anthony Fokker was advocaat en procureur. Hij was de zoon van het liberale Tweede Kamerlid Eduard Fokker, die sinds de oprichting in het bestuur van 'de lange naam' zat en in 1915 vicevoorzitter werd in het NBvVK-hoofdbestuur. Anthony was in 1902 getrouwd met de in Indië geboren Petronella Schotel. Petronella's moeder was een Broese van Groenou. Van deze familie was een tak vanuit Indië neergestreken in Den Haag en deze had nauwe banden met Jacobs. Dit verklaart mogelijk waarom Petronella zich anders dan haar man aansloot bij de VvVK. Daarmee deed zich dezelfde situatie voor als bij het echtpaar Jelgersma-Ris.⁶¹⁵ Fokker zat voor de VDB in de Leidse gemeenteraad, waarin hij zich

⁶¹⁰ Atria, archief E.C. van Dorp, nr.382, inv.nr. 351 en inv.nr.250 en 351: de briefwisseling. Zijn moeder mengde zich ook in de zaak.

⁶¹¹ *Leidsch Dagblad* 22-6-1910.

⁶¹² J. Vogel, 'Heeres, Jan Ernst (1858-1932)', *Biografisch Woordenboek van Nederland*.

URL: <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn5/heeres> [12-11-2013].

⁶¹³ Zij zat in Den Haag in het bestuur van Arbeid Adelt en kwam in Leiden in 1914 in het Vrouwencomité, opgericht in verband met de oorlog. Toen zij met Heeres terugkeerde naar Den Haag werd zij weer bestuurslid van Arbeid Adelt: *Haagsche Courant* 13-3-1922. Haar eerste man was liberaal Eerste Kamerlid Dirk Laan.

⁶¹⁴ Hij komt uitgebreid aan bod in: L.Q. Hesselink, *Genezers op de koloniale markt: inheemse dokters en vroedvrouwen in Nederlandsch Oost-Indië, 1850-1915* (Amsterdam 2009).

⁶¹⁵ Al zat Jelgersma niet zoals Fokker in het NBvVK-bestuur. Tijdens de Eerste Wereldoorlog was het echtpaar Fokker-Schotel betrokken bij opvang van kinderen uit Belgisch oorlogsgebied, waarvoor zij een Belgische onderscheiding kregen, net als Jelgersma-Ris: *Leidsch Dagblad* 1 en 2-3-1927.

volgens Lorentz-Kaiser gedroeg als een 'enfant terrible'. Ze vond hem daarom niet zo geschikt voor de vacature van afdelingsvoorzitter.⁶¹⁶

Johannes van Bolhuis had in Leiden rechten gestudeerd. Na zijn huwelijk met een Leidse in 1908 vertrok hij naar Den Haag en werd lid van de Haagse afdeling. Hij maakte naam als journalist.⁶¹⁷ Ingenieur Pieter Persant Snoep had in Delft gestudeerd en richtte daar mede de antimilitaristische propagandaclub op. Hij was lid van de Theosofische Vereeniging en hield daar soms voordrachten voor en schreef in het blad.⁶¹⁸ Ook NBvVK-lid Caroline de Prez was bij deze vereniging aangesloten. Voor Persant Snoep in 1910 naar Leiden kwam, vanwege zijn aanstelling als leraar natuurkunde aan de jongens-HBS, stond hij in Gorinchem voor de klas. In die plaats was hij zowel lid van de VvVK als van de NBvVK. In Leiden kwam hij later in het bestuur van de Leidsche Coöperatieve Keuken. Hij bleef lang vrijgezel, maar trouwde in 1938 op 59-jarige leeftijd.

Pieter van Reedt Dortland had in Leiden theologie gestudeerd en werd Universiteits-archivaris. Zijn zus Cornelia kwam in het bestuur van de NBvVK in hun geboorteplaats Gouda. Hij zat samen met zijn vrouw Annie Sillevius in het Leidse NBvVK-bestuur, tot zij in 1918 naar Den Haag verhuisden.

Adrianus Kaptein (sinds 1924: Captijn) en Gerardus van der Waart van Gulik hadden geen academische opleiding. Kaptein was 1^e luitenant der Infanterie toen hij zich in 1908 in Leiden vestigde en was net als Vollgraff een van de mannen die voor de Bond als spreker optrad in het land. In januari 1910 vertrok hij naar Den Haag en staat op de Haagse NBvVK-ledenlijst net als zijn aanstaande. Van der Waart van Gulik was klerk bij de posterijen en kreeg in 1910 een aanstelling in Indië als commies bij de posterijen, waarna het gezin naar Indië vertrok. Zijn vrouw Hendrika Pronk, NBvVK-lid, ging daar - als getrouwde vrouw met kinderen - werken als onderwijzeres. Haar zus - ook onderwijzeres - was eerder dat jaar naar Indië vertrokken.

7.5 Ledenvergelijking: aantallen, bijschrijvingen, dubbelleden en overstappers

Uit de analyse van de bestuursleden bleek dat de VvVK de helft minder bestuursleden had dan de NBvVK, de mannen meegerekend, die bij de VvVK in het bestuur ontbraken. Bij beide verenigingen was – de mannen niet meegerekend – ongeveer twee derde getrouwd en iets meer dan de helft uit academisch milieu, de grootste groep, met daarnaast kleinere groepen uit onderwijs- of fabrikantenmilieu en dan was er nog een groepje: divers. De groep bestuursleden zonder geloof was bij de NBvVK, ook zonder de mannen meegerekend, groter dan bij de VvVK. Hoe zat dat bij de leden?

Tot 1912 lag het ledental van de NBvVK in Leiden hoger dan dat van de VvVK, terwijl het landelijke ledental van de NBvVK haar hele bestaansperiode onder dat van de VvVK bleef, zoals is weergegeven in figuur 7.1 en 7.2. De Leidse ledentallen liepen ook minder ver uiteen dan landelijk. Hieraan zal de - grote - Leidse bijdrage aan het ontstaan van de NBvVK hebben bijgedragen. Dat de VvVK in Leiden een inhaalslag maakte, kan zijn door de grotere continuïteit in het afdelingsbestuur en een leidersfiguur als Van Itallie-van Embden en een grotere zichtbaarheid met publieke acties.

In 1907 telde de VvVK-afdeling 90 leden, waaronder zeven - academisch geschoolde - mannen: zes rechtsgeleerden, onder wie vier hoogleraren, en de zevende werd wiskundeleraar. Dit was Pieter, de zoon van VvVK-lid Mulder-van Driel. Na oprichting van de Leidse afdeling van de NBvVK was het VvVK-ledental gedaald tot 77; 29 namen zijn doorgehaald en 16 zijn er bij beschreven.⁶¹⁹ Deze 16 vormden procentueel een geringere aanwas dan de 800 nieuwe leden die de VvVK er op landelijk

⁶¹⁶ Atria, archief NBvVK, nr.295, inv.nr.19: brief van 10-11-1907. In een brief aan Van Dorp had Lorentz-Kaiser Fokker 'niet erg snugger' genoemd: Van Steen, 'vol moed en blakende van ijver', 142.

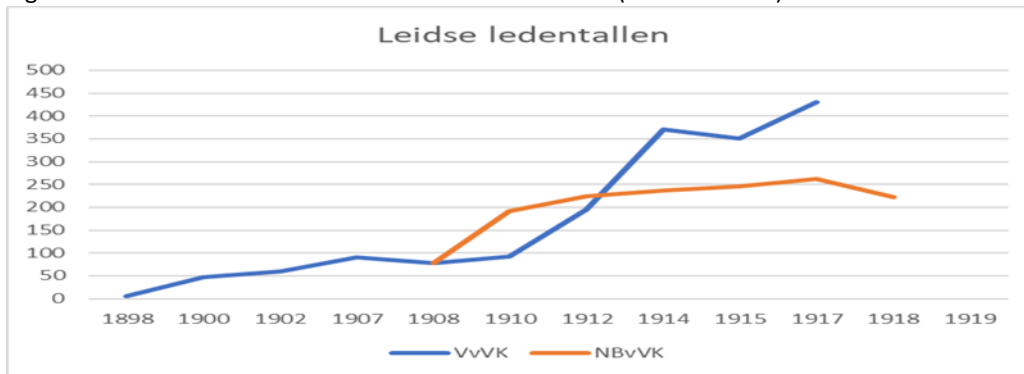
⁶¹⁷ Van Bolhuis schreef Elise Soers 'levensbericht' en publiceerde o.a. over de Tweede Wereldoorlog.

⁶¹⁸ *De Hollandsche revue*, 6:6 (1901). De broer van Persant Snoep was meer dan vijftig jaar huisarts in Leiderdorp en kreeg daar een weg naar hem genoemd.

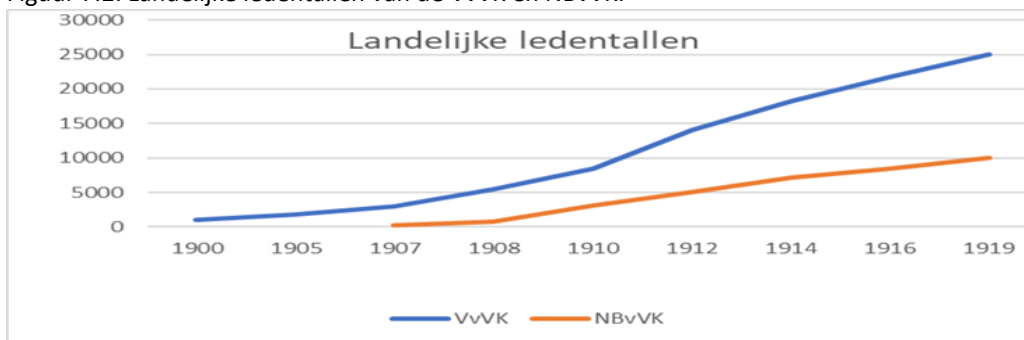
⁶¹⁹ Dit is na correctie: Daatje van Eck staat er twee keer op: als enig lid in Oegstgeest en als bijgeschreven Leids lid. Een andere 'dubbelteller' is Mien de Gelder-Jansen die in 1908 trouwde en er ook op staat als ongetrouwde vrouw. Zij had in het eerste bestuur van de VVSL gezeten en was in 1906 afgestudeerd in de letteren. Haar weduwe-moeder Jansen-Kap, waarmee ze uit Middelburg kwam, staat ook op de VvVK-ledenlijst.

niveau zou hebben bijgekregen. De hele affaire zou de VvVK landelijk ‘op z’n hoogst een vijftigtal leden’ hebben gekost, op een totaal van 3000.⁶²⁰ Dit lijkt onwaarschijnlijk omdat Leiden met 29 doorgehaalde namen dan alleen al verantwoordelijk was voor meer dan de helft van die vijftig opzeggingen. Die waren echter ook vanwege ‘natuurlijk verloop’, zoals een verhuizing. Dit was het geval bij Gripekoven, Sparnaay, Clasina Kluijver, professor Hendrik Drucker en het echtpaar Oppenheim-van Nierop. Zij verhuisden allen naar Den Haag.

Figuur 7.1: Ledentallen van de VvVK en NBvVK in Leiden (en omstreken).⁶²¹

Figuur 7.2: Landelijke ledentallen van de VvVK en NBvVK.⁶²²

Bij de 16 bijschrijvingen, leden die bewust kozen voor de Vereeniging, waren 4 ‘nieuwe’ mannen. Alings en Sijsma staan daar niet bij, omdat zij pas ‘na de ledenlijst’ actief werden in de VvVK. De vier mannen waren de militair Van Schouwen, en drie academisch geschoolden: Van Itallie, Horst, samen met zijn vrouw, en student Von Oven.⁶²³ Bijgeschreven Marianne van Itallie-Simons, getrouwd met een militair apotheker, was ongetwijfeld overgehaald door haar schoonzus Van Itallie-van Embden. Zij woonde namelijk al vanaf haar huwelijk in 1899 in Leiden, waar hun twee kinderen werden geboren. In 1908 verhuisde het gezin naar Amsterdam, waar Van Itallie-Simons bestuurslid werd van huize Annette.

De bijgeschreven Henderina Biegel-Schaap, de weduwe van een rijke commissionair en kassier in Groningen. was in 1906 naar Leiden gekomen, waar haar zus Vos-Schaap woonde. Haar oudste dochter Betty had zich ingeschreven bij de RUL voor de studie sterrenkunde. Dochter Annie ging hier ook studeren net als twee zoons. De dochters voelden zich niet tot de vrouwenbeweging

⁶²⁰ *Gedenkboek VvVK*, 16. Dit is dus ruim anderhalf procent.

⁶²¹ Ledentallen VvVK: *Leidsch Dagblad* uit het begin van het jaar. Aantallen van 1907 en 1908: ledenlijst 1907-1908. Ledentallen NBvVK: *Gedenkboek NBvVK* en jaarverslagen van de Leidse afdeling. Op 1 januari 1918 was het ledental 223, inclusief de subafdelingen Bodegraven en Zwammerdam. Het getal uit 1917 komt uit het *Gedenkboek NBvVK*, 54, 55. Bodegraven en Zwammerdam staan apart vermeld met 23 leden.

⁶²² *Cijfers*: Borkus e.a., *Vrouwenstemmen*, 197. De cijfers van de VvVK komen overeen met die in een ‘statistiek’ in *Gedenkboek VvVK*, 18. De cijfers bij de NBvVK zijn uit het *Gedenkboek NBvVK* en zijn lager dan in: Borkus.

⁶²³ De student Von Oven trouwde in Den Haag met Jeannette Broese van Groenou die betrokken was bij de VvVK. Zij en andere familieleden waren goed bevriend met Jacobs: Bosch, *Aletta Jacobs 1854-1929*, 617-618. Jeanettes zus Mien was ook goed bevriend met Van Itallie-van Embden.

aangetrokken, omdat er naar het zeggen van Betty in haar tijd geen strijd was. Zij beperkten hun activiteiten tot de VVSL.⁶²⁴ Mogelijk heeft Biegel-Schaap haar zus Vos-Schaap en nicht Goudsmit-Cohen overgehaald om lid te worden van de VvVK, want zij staan pas later op een ledenlijst.⁶²⁵

Tabel 7.4: 16 bijgeschreven VvVK-leden en 10 overstappers naar de NBvVK					
Bijgeschreven bij de VvVK		Geb.	Geloof	Opl./beroep	Beroep man
	Getrouwde vrouwen				
1	Biegel-Schaap, H.J.	1852	Geen		Acad.
2	Horst-Versteegh, W.A.R.	1853	P		Acad.
3	Klaverwijden-Bellaard, P.T.A.	1868	RK		Acad.
4	Itallie-van Embden, W. van	1870	Geen		Acad.
5	Smit-Visser, M.	1870	?		Acad.
6	Kunst-Maingay, J.E.	1871	P	Onderwijs	Acad.
7	Itallie-Simons, van M.	1873	Nlsr.		Acad.
8	Burgersdijk-Elshout, G.	1875	Geen	Onderwijs/ boekhandel	Boekhandel
	Ongetrouwd				Beroep vader
9	Hoëvell, C.F.J.	1854	P	Onderwijs	
10	Holswilder, C.A.	1870	P		Arbeider
11	Juta, C.	1878	P		Fabrikant
12	Duijne, C.J. van	1886	P	Winkel	
	Man				
13	Schouwen, W. van	?	?	Militair	
14	Horst, R. dr.	1849	Geen	Acad.	
15	Itallie, L. van (prof)	1866	Geen	Acad.	
16	Oven, H.G von	1883	Geen	Acad.	
Overstappers naar de NBvVK					
	Getrouwd				
1	Cosijn-Sanders, A.	1868	P		Acad.
2	Tieleman-van.Braam Houckgeest, E.H.	1876	P		Fabrikant
3	Tieleman-van Hartrop, M.	1847	P		Fabrikant
4	Kaiser-de Visch Eijbergen, M.J.	1834	P		Acad.
	Ongetrouwd				
5	Bemmelen, J.J. van	1861	P	Onderwijs	Acad.
6	Bos, C.M.W.	1867	P	Onderwijs	
7	Haas, A.H. de	1875	Geen	Journalist	
8	Heringa, C.G.	1849	P	Opl. apotheker	
9	Hofs, J.	1878	Geen	Commies	
10	Prez, C.J. de	1869	Angl.	Onderwijs	
11	Hartrop, A.C. van	1848	Geen	Lid Den Haag	Fabrikant

Cornelia Hoëvell kwam in 1907 als gepensioneerd onderwijzeres uit Goes bij haar broer en schoonzus in Leiden wonen, het echtpaar Hoëvell-Monod de Froideville. De familieleden droegen de titel baron(es). In 1908 vertrokken zij gedrieën naar Den Haag. Hun tante was Diest Lorgion-van Hoëvell die voorkomt in het 'werkstersboek' van Tesselschade. Zij staat met haar man op de ledenlijst van 1898, net als Jacqueline Hoëvell-Monod de Froideville. Het waren dus vroege leden die de VvVK trouw bleven. Verder waren zij van adel, dus leden van adel waren niet aan de NBvVK voorbehouden. Andere nieuwe leden waren Johanna Kunst-Maingay, pianiste en pianolerares en getrouwd met een HBS-

⁶²⁴ A.C. Rümke, *Rebekka Aleida Biegel: Een Vrouw in De Psychologie* (Eelde 2006) 31.

⁶²⁵ Hun namen staan met hun contributie in het 'kasboek' van de VvVK-afdeling. Die namen zijn alleen in 1914 en 1915 genoteerd: Atria, archief Vrouwenbelangen, nr.117, inv.nr.535: Kasboek: 1914-1977.

leraar, en winkeljuffrouw Catharina van Duijne die bij de modewinkel Zurloh werkte.⁶²⁶ Van Duijne was wat betreft beroep een uitzondering. Dat gold ook voor de katholieke Agnes Klaverwijden-Bellaard, maar dan vanwege haar geloof. Ook de NBvVK had één katholiek lid, de kleermaker Johannes Wijtenburg. Hij was geïnspireerd door de Belgische sociaal bewogen priester Daens.⁶²⁷

Slechts 3 van de 16 nieuw bijgeschreven VvVK-leden waren in Leiden geboren of opgegroeid. Dit waren als eerste Trijntje Smit-Visser, die was getrouwd met de gemeentesecretaris van Leiderdorp. De tweede was Catharina Holswilder, de dochter van een schrijnwerker uit zijn tweede huwelijk. Haar oudere halfzussen werkten als naaister en modiste. De derde geboren Leidse was Aegidia Cornelia (Corrie) Juta. Zij was de dochter van een wolhandelaar die tevens raadslid en wethouder was. In 1909 trouwde Juta met Eeltjes, de onderdirecteur, later directeur, van de maatschappij voor gas en elektriciteit. Haar oudere zus Betsy maakte naam als vertaler en dichter en is genoemd bij de tentoonstelling Vrouwenarbeid. Hun broer, de enige zoon naast nog drie zussen, volgde zijn vader op in de wolhandel. Hij was getrouwd met Sophia Winckel, van wie de vader carrière had gemaakt in het leger in Indië. Zij werd lid van de NBvVK. Het ging bij deze zestien dus deels om familie of kennissen van bestaande leden, al sloten niet alle familieleden zich automatisch bij dezelfde vereniging aan. Van de vier ongetrouwde vrouwen hadden een paar een beroep (gehad) zoals onderwijzeres of – uitzonderlijk – winkeljuffrouw. Ook Holswilder als dochter van een schrijnwerker valt op.

Tien van de 29 opzeggers van het VvVK-lidmaatschap stapten over naar de NBvVK en kozen dus bewust voor de Bond. Een elfde doorgehaalde naam was die van Anna van Hartrop. Zij vertrok in 1910 naar Den Haag en staat op de Haagse NBvVK-lijst dus was overgestapt net als Leidse familieleden, zoals haar zus Maria die was getrouwd met een Tieleman en hun schoondochter Engelina Tieleman-van Braam Houckgeest. De moeder van Engelina, Van Braam Houckgeest-van den Honert, staan ook op de NBvVK-ledenlijst. Het lijkt zo een aardige familiegelegenheid wat betreft de fabrikanten én meerdere generaties Hartrop en Tieleman. Het was mogelijk begonnen bij Anna Stigter-Tieleman.

Ook bij de overgestapte Maria Kaiser-de Visch Eijbergen was sprake van familiebanden, in dit geval met Lorentz-Kaiser. Toen het echtpaar Kaiser-de Visch Eijbergen naar Oegstgeest verhuisde, kwam op hetzelfde adres onderwijzeres Caroline Jeanette de Prez wonen. Zij was in België geboren en beide ouders waren werkzaam in het onderwijs.⁶²⁸ Zij woonde eerst in Den Haag, waar zij op de VvVK-ledenlijst van 1898 staat. De Prez was aangesloten bij de Theosofische Vereeniging, de Nederlandse afdeling van de *Theosophical Society* die in New York mede was opgericht door Helena Blavatsky. In 1902 gaf De Prez een lezing over theosofie in Leiden die werd bezocht door Hermine Hartevelt die hierover aan Van Dorp schreef, dat zij het een teer onderwerp vond en twijfels had over het gepropageerde dieet zonder vlees of vis.⁶²⁹ Na haar scheiding kwam De Prez in 1905 naar Leiden, waar haar moeder al woonde zonder haar man, en werd secretaris van de dat jaar opgerichte Leidse Loge van de Theosofische Vereeniging. In dit kader ging zij samen met haar moeder studieklassen geven.⁶³⁰

Geen familiale of ‘huisgenootband’ was er met overstapper Alida Cosijn-Sanders. Zij was wel betrokken bij het Tehuis voor Schoolgaande Kinderen. Ook Albertine de Haas hoorde bij de

⁶²⁶ Kunst-Maingay, koopmansdochter uit Rotterdam, verhuisde na het overlijden van haar man in 1918 naar Den Haag, waar zij lerares werd aan de muziekschool. Een leerling van de HBS, de latere dichter J.C. Bloem, woonde bij Kunst-Maingay in huis, omdat zijn ouders elders woonden. Van Duijne kwam in 1907 uit Den Haag en ging na twee jaar weer terug en trouwde daar in 1911 met een winkelbediende.

⁶²⁷ Het blijkt uit een door Wijtenburg geplaatste advertentie na Daens' overlijden: *Leidsch Dagblad* 17-6-1907. Hij had bij de verkiezingen in 1906 als katholiek democraat van zich laten horen op een debatavond, waar hij de nodige hilariteit wekte: *Leidsch Dagblad* 26-10-1906. Hij trouwde in 1915 met een dienstbode, de ongehuwde moeder van een kind, dat hij bij hun huwelijk erkende.

⁶²⁸ Haar vader was een katholieke Belg, haar moeder een anglicaanse Engelse, Alice Mary Richardson. Moeder en dochter hadden in respectievelijk 1881 en 1890 een vergunning gekregen om in Nederland les te geven: *De Tijd* 5-4-1881 en *Leidsche Courant* 24-5-1890.

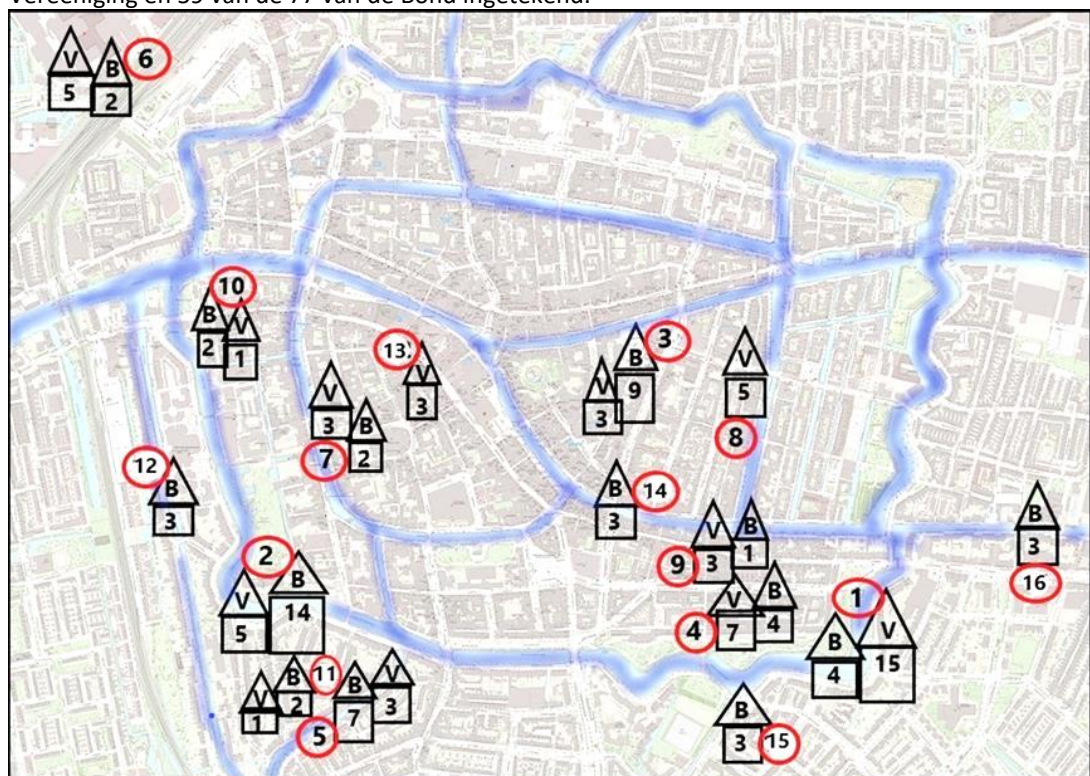
⁶²⁹ Atria, archief E.C. van Dorp, nr.382, inv.nr.75: brief van 4-1-1902. Broer Bram vond dat vlees voor veel mensen gezond was, maar veel vlees eten vond hij overdreven.

⁶³⁰ De vereniging gaf het blad *Theosophia* uit. Een vooraanstaand Haags lid was Wilhelmina Ros-Vrijman, die o.a. lid was van de NBvVK. Oud-NBvVK-voorzitter Van Eeghen-Boissevain is in dit verband in noot 505 genoemd.

overstappers, net als Gerarda Heringa, van wie de moeder Van Dorp heette; Lizzy was haar (veel jongere) nicht. Heringa, beschikte over het diploma apothekersbediende en kwam in 1906 uit Groningen, waar haar zus Petronella een actieve rol in de vrouwenbeweging speelde.⁶³¹ Bij deze acht met deels onderlinge familiebanden, kwamen nog Jenny van Bemmelen, onderwijzeres Catharina Bos en de jongste van het tental, Johanna Hofs, commies bij de posterijen, die in huis woonde bij Griet Goekoop die VVK-lid was.⁶³² De overstappers waren dus vier ongetrouwde vrouwen, die alle vier een baan hadden (gehad), twee gescheiden en vier getrouwde vrouwen, waarvan de meesten verwanten of kennissen waren van Stigter-Tieleman, Lorentz-Kaiser en Van Dorp. Dat gold ook voor de zussen Van Bemmelen.⁶³³ Persoonlijke banden speelden dus een grote rol bij de keus.

Van de zes dubbelleden, Van Itallie-van Embden, Renaud, Burgersdijk-Elshout, Riedel, Brutel de la Rivière-Webb Knollaert en Johanna Heemskerck Düker, is alleen de laatste nog niet genoemd. Deze tandartsdochter was huishoudster. Zij was leerling geweest op de kostschool *Hill House* in Hilversum en had daarna een huishoudelijke opleiding gevolgd - net als meer meisjes uit welgestelde kringen - en haalde in 1900 haar diploma voor huishoudkundige aan de Haagsche Kookschool.⁶³⁴ Haar moeder zat in het bestuur van de VOV-afdeling 't Gooi. In Leiden was Heemskerck Düker betrokken bij meerdere maatschappelijke activiteiten.

Figuur 7.3: Adressen met minstens 3 leden (alleen of samen) van de 77 van de Vereniging (V) of de Bond (B). De ledenaantallen staan in de 'huisjes', de vierkantjes. Op het kaartje zijn in totaal 54 van de 77 leden van de Vereniging en 59 van de 77 van de Bond ingetekend.

① Zoeterwoudsesingel ② Witte Singel ③ Hooigracht ④ Plantsoen ⑤ Jan van Goyenkade ⑥ Rijsburgerweg ⑦ Rapenburg ⑧ Herengracht ⑨ Hogewoerd ⑩ Rembrandtstraat ⑪ Bilderdijkstraat ⑫ Rijn- en Schiekade ⑬ Langebrug ⑭ Nieuwe Rijn ⑮ Wasstraat ⑯ Hoge Rijndijk; het waren de betere buurten van Leiden. Het noordelijk deel met meer fabrieken is opvallend huisjes-loos.

⁶³¹ Over Petronella: De Wilde, *Nieuwe deelgenoten*, 34. Heringa ging in Leiden bij het gezin van haar broer, een arts, wonen. Zij overleed in 1909. Zij was een tante van Nelly Cohen Stuart.

⁶³² Hofs was in 1912 overgeplaatst van Leiden naar een bijkantoor in Amsterdam, maar vroeg het volgende jaar ontslag aan. In 1920 kwam zij als penningmeester in het bestuur van de Vakschool voor meisjes.

⁶³³ Bos woonde op verschillende adressen samen met Sara Bouterse, ook NBVVK-lid. Bouterse schreef deels voor dezelfde bladen als De Haas en bleef schrijven na haar huwelijk. Beide vrouwen worden – niet al te positief – besproken in: Herman Robbers, *De Nederlandsche Literatuur na 1880* (Amsterdam 1925).

⁶³⁴ *De Gooi- en Eemlander* 14-7-1894.

Op de Leidse NBvVK-ledenlijst van 1908 staan precies evenveel leden als op de gemuteerde VvVK-lijst, namelijk 77. Met de 29 doorgehaalde leden erbij zijn 106 namen van VvVK-leden bekend. Van de NBvVK zijn dit er meer. Het aantal leden van de NBvVK groeide van 77 in 1908 naar 150 in 1910.⁶³⁵ Deze 106 en 150 leden staan met hun adres in respectievelijk tabel 7.8 en 7.9. Een groot deel van de adressen van de 77 leden van de VvVK en NBvVK zijn verwerkt in figuur 7.3, waarbij het gaat om straten waar meerdere leden woonden. Het toont dat de leden van Vereeniging en Bond vaak in dezelfde straten woonden, die lagen in de betere buurten in het centrum en het zuidelijk deel van de stad. Zij woonden dus op stand, al kon het ook gaan om kamerhuur.

7.6 Ledenvergelijking: beroep, sociale achtergrond, huwelijks staat, sekse, geloof en leden in Oegstgeest

Het aantal hoogleraren was bij de NBvVK groter dan bij de VvVK, mede door de actieve werving 'onder professoren'. Bij de 15 hoogleraren die het Bondsinitiatief hadden ondertekend en lid werden, kwamen er bij nog 5 bij, onder wie Van Ophuysen, Henricus Oort, die in 1907 met emeritaat ging, de medeoprichter van het Volkshuis, Hendrik Greven, samen met zijn dochter, en dan nog 2 hoogleraren samen met hun echtgenotes.⁶³⁶ Het aantal hooglerarsechtgenotes kwam daarmee op 9, hetzelfde aantal als het aantal hooglerarsdochters. Bij de VvVK staan 5 hoogleraren op de lijst, 6 hooglerarsechtgenotes en 3 dochters. Op beide lijsten staan meer leden uit academisch milieu, bijvoorbeeld dochters of echtgenotes van artsen, apothekers en juristen. Dit academisch milieu maakte dus niet het verschil uit tussen NBvVK en VvVK wat betreft de leden. Ook de leeftijdsopbouw verschilde niet en liep van oud naar jong. Bij de jongeren hoorden de vrouwen die nog studeerden. Van de studentes aan de RUL staan er 11 op de VvVK-ledenlijst en 12 op die van de NBvVK, dus relatief meer op die van de VvVK.

Voor beide verenigingen bleef het onderwijsveld een belangrijk mobilisatiepotentieel, al staan de leraressen van de Leidse meisjes-HBS alleen op die van de VvVK. Zij waren doorgaans hoger opgeleid dan de onderwijzeressen. Dat gold niet voor de vrouwen die op deze school handwerken gaven. De muzikleraresen kwamen doorgaans uit een hoger milieu. Bij de VvVK staan er in totaal 25 'onderwijsvrouwen' op de ledenlijst, inclusief de vrouwen die voor hun huwelijk onderwijzeres waren geweest of na hun huwelijk muzikles gaven. Hiervan stapten er 4 over naar de NBvVK, dus bleven er 21 over, tegenover 18 bij de NBvVK, dus relatief meer bij de VvVK. Het gaat bij deze aantallen alleen om de vrouwen die op de beschikbare ledenlijsten van de VvVK en NBvVK staan. Vrouwen die eerder of later in het bestuur zaten, vallen hierbuiten. In het bestuur lag die verhouding andersom, dus meer vrouwen uit onderwijsmilieu bij de NBvVK.

De meeste onderwijsvrouwen kwamen uit de middenklasse, waartoe onderwijzeres en onderwijzeressen zelf ook werden gerekend. De ouderen kwamen vaker uit de gegoede burgerij, maar hierin was een verschuiving opgetreden. Zij bleken 'noch rijkeluisdochters, noch arbeidersdochters'.⁶³⁷ Wat betreft deze sociale achtergrond van de onderwijsvrouwen valt geen verschil te constateren

⁶³⁵ Met de 15 leden in Oegstgeest en 19 in andere buurgemeenten kwam het ledental op 183.

⁶³⁶ Echtparen: Kan-Peelen en Koster-Stevens. De echtgenote van Van Ophuysen, Ophuysen-van Steeden kwam in het hoofdbestuur van het Kartinfonds.

⁶³⁷ Dit komt overeen met constatering in een Leidse en twee Groningse publicaties: M. du Bois-Reymond, J. Lamboo en M. Smits, 'Een onderzoek naar de sociale herkomst van de onderwijzer in de gemeente Leiden 1850-1900', *Pedagogische Studiën*, 58:1 (1981) 1-12; Ine Megens en Pieter Rol, 'Rijkeluisdochters en arbeiderszonen', *Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland* (1979) 88-118, 115-117: over de periodes 1876-1900 en 1900-1915, waarbij het gaat over onderwijzers en onderwijzeressen, waarvan de laatsten leerlingen waren van de gemeentekweekschool; Greetje Bijl, *Loopbaan en levensloop van onderwijzers en onderwijzeressen: sociale mobiliteit, huwelijk, inkomen, benoemingen en ontslag in het openbaar lager onderwijs in Groningen, ca. 1850-1920* (Groningen 2014). De afkomst van de mannen in het lager onderwijs was doorgaans lager dan die van de vrouwen.

tussen de aanhang van de VvVK en NBvVK. Verder valt op hoe 'mobiel' de onderwijsvrouwen waren: zij migreerden voor werk vaak door het hele land en ook naar Indië, waar zij soms ook als getrouwde vrouw in het onderwijs werkten.

	Naam	Type onderwijs	Geb.	Geloof	VvVK	NBvVK
1	Jesse, M.	LOH	1831	P	X	
2	Burg, S.D.C. van der	LO	1840	P		X
3	Hoëvell, C.F.J.	LO	1853	P	X	
4	Gripekoven, C.	MU	1854	Geen	X	
5	Haaff, G.D.M. van 't	LO	1854	P	X	
6	Ijdo-Weyers, W.	LO	1856	P		X
7	Kempen, J.C.C. van	LO	1856	P	X	
8	Sparnaay, M.J.	HWH	1856	P	X	
9	Roskopf, J.C.	BWH	1857	P		X
10	Tjeenk Willink, A.M.	MO	1860	P	X	
11	Bemmelen, J.J. van	GO	1861	P	X →	X
12	Heintz-Coenen, J.	MU	1861	P	X	
13	Renaud, C.B.	LOH	1861	P	X	X
14	Hoestra, J.H.	MO	1862	Geen	X	
15	Michelsen, A.E.S.	MO	1863	Geen	X	
16	Kaathoven, D.A.E. van	MO	1865	Geen	X	
17	Bos, C.M.W.	LO	1867	P	X →	X
18	Kuenen, W.	MO	1868	Geen	X	
19	Poelman, H.M.	LO	1869	P	X	
20	Prez, C.J. de	LO	1869	Ov.	X →	X
21	Kern, M.C.H..	MU	1870	P		X
22	Kühlman, S.L.	LO	1870	Geen	X	
23	Oostdijk, F.D.	LO	1870	P		X
24	Vos, R. (Betsy)	MU	1870	Geen	X	
25	Numan, B.C.G.	MOH	1871	P	X	
26	Parmentier, F.O.	MO	1872	p	X	
27	Burgersdijk-Elshout, G.	LO	1875	Geen	X	X
28	Haas, A.H. de	LO	1875	Geen	X →	X
29	Loos, J.C. de	LO	1875	P		X
30	Veldhuijzen-Dee, W.G.	HW	1876	P		X
31	Waart van Gulik-Pronk, H.C. van der	LO	1879	p		X
32	Haan, E.G. de	BWH	1881	Geen		X
33	Berg, J.P van den	LO	1882	P	X	
34	Riedel, J.	MU	1883	P	X	X
35	Lichtenbelt, J.C.A.	LO	1884	Geen		X
36	Randoe, A.M.H.	MU	1887	Geen		X
					25-4	18

HW=handwerkonderwijs, O=lager onderwijs, MO=middelbaar onderwijs, BW=bewaarschool, MU=muziekonderwijs, toegevoegde H = hoofd.

Verruiming van de arbeidsmogelijkheden voor vrouwen deden zich niet alleen voor op het gebied van onderwijs, maar ook op kantoor, waarvan meerdere leden getuigen. Zij zijn net als de onderwijsvrouwen tot de middenklasse te rekenen, zoals correspondenten Vos die NBvVK bestuurslid werd en commies bij de posterijen Hofstede, die naar de NBvVK overstapte. Zij woonde enige tijd samen met VvVK-lid Jantina Groeneveld, die 'correspondente' was en in 1910 het Mercurius-diploma voor handels- en kantoorbedienenden haalde. VvVK-lid Anna Groll was de eerste vrouw in Nederland die de opleiding tot accountant volgde, maar geen accountant werd. Zij zette zich in voor 'misvormden',

waarvoor in 1920 een kliniek tot stand kwam die naar haar de Annakliniek werd genoemd.⁶³⁸ Een ander nieuw beroep was dat van verpleegster. Leiden telde vier ziekenhuizen, waarvan drie met geloofstempel, en er werd aan wijkverpleging gedaan. Toch staan er maar 4 verpleegsters op de ledenlijst, allen bij de Bond. Bij die 4 was een wijkverpleegster, een was tevens bestuurslid van de Coöperatieve Keuken, een ging naar Indië ging om daar als (kraam)verpleegster aan de slag te gaan en een trouwde met een koopman. Andere Leidse verpleeginrichtingen lagen op het grondgebied van Oegstgeest zoals de in 1896 opgerichte psychiatrische inrichting Endegeest. De vrouw van de eerste geneesheer-directeur, Maria Dobberke-van Hunsel staat als gescheiden vrouw, met haar eigen naam, op de ledenlijst van de VvVK. In 1902 kwam Rhijngest erbij, een kliniek voor 'zenuwlijders', waaraan NBvVK-lid Jelgersma als eerste hoogleraar psychiatrie was verbonden. Zowel de VvVK als de NBvVK had leden onder het verplegend personeel. Bij de VvVK waren dit er 5 die op Endegeest werkten en woonden maar bij de Leidse leden staan genoteerd.⁶³⁹ Hierbij was de joodse hoofdverpleegster Caroline Bloemendal.⁶⁴⁰

	Jaar	Totaal leden	% leden				% leden				
			% O	% G	% M	ZM	% O	% G	% M	ZM	
VvVK	1908	106	53,8	35,8	10,4	57	38	11	105	60	40
NBvVK	1908	77	34	27	39	26	21	30	47	55	45
NBvVK	1910	150	40,7	33,3	26	61	50	39	111	55	45

G=gehuwde vrouwen, O=ongehuwde vrouwen, M=mannen, ZM=zonder mannen

De NBvVK had in 1908 2 en in 1910 15 leden in Oegstgeest die bij Leiden hoorden, dus geen aparte afdeling vormden. Helaas is niet bekend hoeveel leden de VvVK er in 1910 had, om te bepalen of de NBvVK in Oegstgeest, een gemeente die bekend stond als welgesteld, beter aansloeg. In ieder geval had de NBvVK onder leiding van Lorentz-Kaiser hier actief geworven. Bij de NBvVK-leden in Oegstgeest waren de adjunct-directrice van Endegeest die in 1912 ook Voorgeest, voor 'jeugdige idioten', onder haar hoede kreeg, twee hoofdverpleegkundigen in Rhijngest, een verpleegster en het echtpaar Oort-Faber. Hij was arts en de zoon van Henricus Oort en getrouwd met domineesdochter Ruth Faber.

Andere Oegstgeester leden waren niet aan de klinieken verbonden, zoals de domineesweduwe Wilhelmina van Arkel-van Dijk en haar dochter, een rechtenstudente. In 1923 staat Van Dijk in de krant als voorlopig president van het Leidse comité: 'Vrouwen wat doet gij?' Het was opgericht na de Franse bezetting van het Duitse Ruhrgebied en riep vrouwen uit alle landen en van alle gezindten op zich te keren tegen het geweld en riep op tot beslechting van geschillen door onderling overleg en rechtspraak. Zij zat verder in het bestuur van de Vereniging Moederlijke Liefdadigheid die hulp bood aan kraamvrouwen.⁶⁴¹ Daarin zaten ook de moeders van twee nog ongetrouwde Oegstgeester NBvVK-leden. Een van die twee was Elizabeth Unger, de dochter van oud-spoorstudente Unger-Stapert.

Bij beide verenigingen was bij de leden het aantal ongehuwde vrouwen het grootst - de mannen niet meegerekend die bij de NBvVK - opvallend genoeg - in 1908 de grootste groep vormden. Als deze vrouwen geen student waren, hadden zij meestal een beroep waarvoor zij een opleiding hadden gevolgd. Bij de NBvVK lag van 1908 naar 1910 de aanwas onder de ongetrouwde vrouwen iets hoger, nog geen halve procent, dan de toename onder de gehuwden. Het percentage mannen daalde. Bij de VvVK was 60 procent van de vrouwen ongetrouwd en 40 procent getrouwd, bij de NBvVK lag dit op 55 procent ongetrouwde en 45 procent getrouwde vrouwen, zowel in 1908 als in 1910, dus meer

⁶³⁸ Lodewijk Kallenberg, Groll, Anna Elisabeth, *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland*.

URL: <https://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Groll> [26/04/2018].

⁶³⁹ Vier van de vijf namen zijn doorgehaald, mogelijk omdat zij als leerling-verpleegsters op Endegeest hun diploma 'zwakzinnigenverpleging' haalden en daarna elders gingen werken.

⁶⁴⁰ Bloemendal keerde in 1926 terug naar haar geboorteplaats Winschoten, overleed daar tijdens de oorlog en werd na de oorlog herbegraven op de Joodse begraafplaats in Utrecht: *Nieuw Israëlitisch Weekblad* 9-8-1946.

⁶⁴¹ *Leidsche Courant* 2-7-1923 en *Leidsch Dagblad* 3-5-1910 en 3-5-1913.

getrouwde vrouwen dan bij de VvVK, mogelijk vanwege de ‘manvriendelijkere’ opstelling van de NBvVK.

Bij de VvVK is van 100 van de 106 leden het geloof te achterhalen. Daarvan hadden er 32 geen geloof en 62 waren protestants. Hiervan was bijna de helft Nederlands hervormd en de andere helft een andere vorm van protestants, zoals remonstrants, doopsgezind, luthers, Waals en vrijzinnig hervormd, ook wel dissenters genoemd. Overigens stonden de meeste vrijzinnig hervormden niet als zodanig, maar als Nederlands hervormd in het bevolkingsregister. Van de 6 ‘overig’ waren er 4 joods, 1 katholiek en 1 anglicaans. Van een ‘joods aanzien’ van de VvVK, dat op landelijk niveau als mogelijke oorzaak voor de breuk werd aangedragen, was in Leiden geen sprake.

	Jaar	GB	% geen	% P	% Ov.	geen	P/wv D	Ov.	OW	% geen
VvVK	1908	100	32	62	6	32	62/32	6	21	38%
NBvVK	1908									
NBvVK	1910	146	23	75	2	34	109/53	3	18	28%

GB= geloof bekend, P=protestant, waarvan D=dissenters, Ov=overig, OW= onderwijsvrouwen

Bij de NBvVK is van 146 van de 150 leden het geloof bekend.⁶⁴² Daarvan hadden er 34 geen geloof en was driekwart protestants, waarvan iets meer dan de helft, 56, hervormd was en de rest dissenters, dus net als bij de VvVK. Van de 3 ‘overig’ waren er 2 anglicaans en 1 katholiek. Waar de VvVK 4 joodse leden had, telde de NBvVK er geen. De leden met een joodse achtergrond die ‘zonder geloof’ staan geregistreerd zijn hier net zomin als bij de VvVK bijgeteld.

Opvallend is de grote groep zonder geloof. Die was bij de VvVK - althans onder de leden - groter dan bij de Bond, 31 procent tegenover 23 procent, terwijl de Bond meer (intellectuele) mannen had onder de leden. Hierbij waren echter wel (voormalige) predikanten, van de vrijzinnige soort. Ook de vrouwen hadden vaker een dominee als vader of – aanstaande – echtgenoot en alleen de Bond had drie NVVZB-bestuursleden als lid. Ook bij - alleen - de onderwijsvrouwen was het percentage met geloof hoger bij de NBvVK. Maar al telde de NBvVK meer religieuze leden, toch lag het percentage ‘ongelovigen’ zowel bij de VvVK als bij de NBvVK procentueel beduidend hoger dan de 5,5 procent ‘zonder geloof’ van de Leidse bevolking in 1909, zoals in hoofdstuk 2 is aangegeven. Dit valt te verklaren door het hoge aantal vrouwen (en mannen) met een opleiding die het vrouwenkiesrecht steunden, de nieuwe vrouwelijke elite van intellectuelen.

De ledentallen van VvVK en NBvVK bereikten in 1917 een hoogtepunt met bij elkaar opgeteld 700 leden. De vrouwelijke leden vormden daarmee ruim vier procent van de vrouwelijke bevolking boven de 19 jaar.⁶⁴³ Dat het vrouwenkiesrecht breder werd gedragen, blijkt uit de 1500 handtekeningen onder het petitionnement uit 1914, waaraan de Bond als organisatie niet mee wilde doen. Toch waren er wel NBvVK-leden die tekenden, net als vrouwen en mannen van de SDAP en uit de arbeidersklasse waarvan niet bekend is of zij lid waren van de SDAP. Een handtekening zetten was, anders dan een lidmaatschap, gratis. Of het percentage van vier procent en het aantal van 1500 ondertekenaars veel of weinig is, zou vergelijking met een stad van vergelijkbare grootte moeten uitwijzen.

Voor de hoofdstukconclusie volgen hier nu eerst de volledige ledenlijsten van de VvVK en de NBvVK.

⁶⁴² Dat is van de twee lijsten bij elkaar opgeteld zonder de leden in de buurgemeenten, zoals Oegstgeest.

⁶⁴³ Dit is een schatting. In 1917 telde de bevolking in Leiden 31.425 vrouwen (*Gemeenteverslag over Leiden 1917*), waarvan ongeveer de helft boven de negentien jaar was: *Bevolkingsatlas van Nederland. Demografische ontwikkelingen van 1850 tot heden* (Den Haag 2003) 135.

Tabel 7.8: 106 VvVK-leden met naam en adres (1907-1908). In Kolom 3: B – (16) bijgeschreven leden, D = (29) doorgehaalde leden, O = (10) overstappers naar de NBvVK en X = (6) dubbelleden		
1. namen van 106 leden, dhr. = man	2. adres	3
Aumérie, M. d' mr. dhr.	Zoeterwoudsesingel 66	
Bemmelen, J.J. van	Witte Singel 18	D/O
Berg, van den	Nannystraat	D
Biegel-Schaap, H.J.	Zoeterwoudsesingel 48	B
Bloemendal, C.	Endegeest / Oegstgeest	D
Blom, D. van mr. dhr.	Rembrandtstraat 25	
Blöte-Bruggeman, C.	Langebrug 58	
Bokma, M.	Endegeest / Oegstgeest	
Borssum Waalkes, J. van	Boerhaavestraat 33	D
Bos, C.M.W.	Bilderdijkstraat 7	D/O
Bruin, A.D.	Witte Singel 16	
Brutel de la Rivière, C.	Langebrug 58	X
Burck-Ziegeler, M.H.	Zoeterwoudsesingel 82	
Burgersdijk-Elshout, G.	Rijn- en Schiekade 105	B/X
Busch, H.	Endegeest / Oegstgeest	D
Cohen Stuart C.J.J.	Heerengracht 5	
Cosijn-Sanders, A.	Witte Singel 73	D/O
Dekker, A.A.	Heerengracht 25	
Delhez, C.F.	Plantsoen 69	
Drucker, H.L. prof mr. dhr.	Rapenburg 61	D
Duijne, C.J. van	Botermarkt	B
Eck, Th. van	Rijnsburgerweg 100	
Ewijk, M.M. van	Endegeest / Oegstgeest	D
Fokker-Schotel, P.E.	Rapenburg 31	
Goekoop, G.	Hooigracht 39	
Goekoop, S.M.W.	Hooigracht 39	
Gordon, J.	Hoogewoerd 139	
Gripekoven, C.	Stationsweg 4	D
Groeneveld, J.	Zoeterwoudsesingel 46b	
Groll, A.E.	Rapenburg 4	
Haaff, G.D.M. van 't	Plantsoen 107a	
Haas, A.H. de	Jan van Goyenkade 37	D/O
Hartrop, A.C. van	Hooge Rijndijk 2	D
Heemskerck Düker, J.H.C. van	Plantsoen 69	X
Heintz-Coenen, J.	Plantage 20	
Hellinx, M.C.	Endegeest / Oegstgeest	D
Heringa, G.C.	Bilderdijkstraat 9	D/O
Hesseling-Salverda de Grave, A.	Zoeterwoudsesingel 41	
Hoestra, J.H.	Zoeterwoudsesingel 64	
Hoestra-van Hulst, A.	Zoeterwoudsesingel 64	
Hoëvell, C.F.J.	Gerecht 10	B
Hoëvell-Monod de Froideville, J.C. van	Gerecht 10	
Hofs, J.	Rijn- en Schiekade 99	D/O
Holswilder, C.A.	Breestraat 15	B
Horst, R. dr. dhr.	Nieuwsteeg 2	B
Horst-Versteegh, W.A.R.	Nieuwsteeg 2	B
Hunsel, M.J.J. van	Aloëlaan 3	D
Itallie, L. van prof dhr.	Witte Singel 80	B
Itallie-Simons, M. van	Rijnsburgerweg 32	B
Itallie-van Embden, W. van	Witte Singel 80	B/X
Jansen, M. (x De Gelder)	Zoeterwoudsesingel 58	
Jansen-Kap, H.	Zoeterwoudsesingel 58	

Janse-Sissingh, W.J.	Zoeterwoudsesingel 81	
Jelgersma-Ris, B.	Hooigracht 15D. Rijnsburgerweg	
Jesse, Maria	Hoogewoerd 125	
Juta, C.	Heerengracht 34	B
Kaathoven, D.A.E. van	Hooigracht 22	
Kaiser-de Visch Eibergen, M.	Witte Singel 30	D/O
Keiser, H.A.	Plantage 8	
Kempen, A.F.A. van	Steenstraat 1a	
Kempen, J.C.C. van	Steenstraat 1a	
Klavermeijde-Bellaard, A.	Plantsoen 45	B
Kluijver, C.A.	Hooge Rijndijk 4	D
Krom-Herderschee, R.	Plantsoen 79	
Kuenen, W.	Witte Singel 38	
Kühlman, S.	Rapenburg 57	D
Kunst-Maingay, J.E.	Langebrug	B
Laeyendekker, A.	Jan van Goyenkade 8	
Lith-de Jong, G. van	De Laat de Kanterstraat 1	D
Loon, D.M. van	Witte Singel 38	
Lugt-Groeneboom, A.	Nieuwe Mare 15	
Lulofs, C.	Zoeterwoudsesingel 63	
Maclaine Pont, C.E.	Bloemmarkt 1	
Meerburg, H.	Hooigracht 36?	D
Michelsen, A.E.S.	Zoeterwoudsesingel 64	
Muijs van de Moer-Hattink, L.	Plantsoen 49	
Mulder, P. dhr.	Bilderdijkstraat 17a	
Mulder-van Driel, E.H.	Zoeterwoudsesingel 48	D
Nijkamp-ter Laag, M.	Breestraat 171	
Numan, B.C.G.	Zoeterwoudsesingel 45	
Oppenheim, J. prof mr. dhr.	Breestraat 42	D
Oppenheim-van Nierop, H.	Breestraat 42	D
Oven, H.G. von dhr.	Rapenburg 8	B
Overvoorde, J.C. dr. dhr.	Plantsoen 43	
Parmentier, F.O.	Zoeterwoudsesingel 61	
Poelman, H.M.	Morschweg 22d	
Prez, C.J. de	Hugo de Grootstraat 20	D/O
Reijst-Vreeburg, B.	Rijnsburgerweg 2	
Renaud, C.	Rijnsburgerweg 20	X
Riedel, Coba	Boommarkt 2c	X
Schouwen, W. van dhr.	Witte Poortkazerne	B
Schreuder-Kruijt, N.	Hoogewoerd 3	
Smit-Visser, M.	Rijn- en Schiekade 106	B
Sparnaay, M.	Breestraat 95	D
Speyer, E.	Heerengracht 24	
Speyer-Cohen, H.M.	Heerengracht 24	
Spill, A.O. ter	Stille Rijn 13	
Tichelaar, P.A. mr. dhr.	Morschsingel 8.	
Tieleman-Hartrop, M.	Hooigracht	D/O
Tieleman-van Braam Houckgeest, E.H.	Plantsoen 47	D/O
Tjeenk Willink, A.	Jan van Goyenkade 21	
Tulleken-Laeyendekker, W.	Jan van Goyenkade 8	
Vos, Betsy	Zoeterwoudsesingel 48b	
Wakkie, E.	Zoeterwoudsesingel 64	D
Zieck, J.C.	Zijlsingel 1	

Tabel 7.9: 150 NBvVK-leden met naam en adres: eerst 77 leden in 1908 en dan 73 nieuwe leden in 1910, kolom 3: X = dubbellid, O = overgestapt van de VvVK.

1: 77 leden in 1908, dhr. = man	2: Adres	3	4: X = ook lid in 1910
Ancona, J.A.E. d'	Oude Vest 27		X
Bemmelen, A.F. van	Witte Singel 13		X
Bemmelen, J.J. van	Witte Singel 13	O	X
Berg-v der Borden, van den A.	Nannystraat G 76c		
Bockwinkel, H.B.A. dhr.	Jan van Goyenkade 1		
Boeke-Oortgijzen, C.M.	Morschweg F 49a		X
Bos, C.M.W.	Witte Singel 16	O	X
Bouma Nieuwenhuis, C.	Hooigracht 58a		X
Bouterse, Sara	Witte Singel 16		X
Burg, S.D.C. van der	Hooigracht 82		
Burgersdijk, P.J. dhr.	Rijn- en Schiekade 105		X
Burgersdijk-Elshout, G.	Rijn- en Schiekade 105	X	X
Buuren, dr H.B. van dhr.	Witte Singel 84g		
Buuren-de Jong, J. van	Witte Singel 84g		
Eerdmans, dr B.D. dhr.	Plantsoen 71		X
Fokker, mr. A.J. dhr.	Rapenburg 31		X
Goeje-Brillenburger, C.S. de	Vliet 15		X
Gordon, Alwina Carolina	Hoogewoerd 139		X
Greven, mr H.B. dhr.	Papengracht 6		X
Greven, Willie	Papengracht 6		X
Groenewegen, dr H.Y. dhr.	Zoeterwoudsesingel 50		X
Haas, A.H. de	Jan van Goyenkade 37	O	X
Hammer-du Saar, dr M.C.	Prinsenstraat G 65r		X
Hartevelt, dr A.C. dhr.	Rembrandtstraat 25		X
Hartevelt, H.J.C.	Rembrandtstraat 25	O	X
Hartevelt-Groskamp, H.G.	Nieuwe Rijn 64		X
Hartjens, Anna	Hooigracht 16		X
Heeres, mr. J.E. dhr.	Zoeterwoudsesingel 83		X
Heijligers-van Renterghem, W.	Wasstraat 34		X
Heinsius-Montijn, A.C.	Wasstraat 29		X
Helsdingen, J.M. van	Hooge Rijndijk 1X		X
Heringa, G.C.	Bilderdijkstraat 9	O	
Hofs, Joh.	Witte Singel 43	O	X
Hovens Greve-Wilhelmij Damsté, W.	Rijn- en Schiekade 104		X
Huet, Th. G.	Jan van Goyenkade 12		X
Hulst, dr. J.D.L. dhr.	Morschweg 16		X
Janse, dr J.M. dhr.	Zoeterwoudsesingel 81		X
Jelgersma, dr G. dhr.	Rijnsburgerweg 1		X
Juynboll-Kern, B.	Witte Singel 20		X
Juynboll-Schouwenburg, E.	Laat de Kanterstraat		X
Kalff, prof dr G. dhr.	Bocht van Guinea 36		X
Kaptein, A. dhr	Hotel Centraal		
Kerpestein, H.C.	Acad Ziekenhuis		
Kluijver, dr J.C. dhr.	Hooge Rijndijk 4		
Kluijver-Honigh, M.	Hooge Rijndijk 4	O	X
Knappert, prof dr L. dhr.	Rijnsburgerweg 6c		X
Koorders, dr. S.H. dhr.	Plantsoen 51 → 47		X
Kristensen, dr W.B. dhr.	Morschsingel 7		X
Lake, dr K.M.A. dhr.	Wasstraat 2		X
Leeuwen, dr J. van dhr.	Pieterskerkgracht 4		X
Lorentz, dr H.A. dhr.	Hooigracht 48		X
Lorentz, G. L.	Hooigracht 48		X

Lorentz-Kaiser, A.C.	Hooigracht 48	O	X
Naudin ten Cate, M.	Zoeterwoudsesingel 85		X
Nieuwenhuis, dr A.W. dhr.	Witte Singel 75		X
Nieuwenhuis-von Uexküll G., dr M.	Witte Singel 75	O	X
Oort, dr H. dhr.	Plantsoen 69		X
Oostdijk, D.	Jan van Goyenkade 30		X
Ophuijsen, Ch. A. van dhr.	Witte Singel 37		X
Ovink-Koning, A.	Bilderdijkstraat 5		X
Pijper, dr F. dhr.	Heerenstraat 6		X
Popta, dr C.	Hooigracht 30		X
Prins, A.A.U.	Nieuwe Rijn 59		X
Prins, A.C.	Nieuwe Rijn 59		X
Riedel, Coba	Boommarkt 2c	X	X
Rienks, M.J.W. dhr.	Kort Rapenburg 6		X
Sande Bakhuyzen, H.W. v/d	Sterrewacht, Kaiserstraat		X
Schreinemakers, dr F.A.H. dhr.	Witte Singel 21		X
Surie-Fijn-van-Draat, A.	Witte Singel 66		X
Suringar, W.J.P. dhr.	Rapenburg 39		X
Tieleman-van Braam Houckgeest, E.H.	Witte Singel 89	O	X
Tieleman-van Hartrop, M.	Hooigracht 84	O	X
Veldhuijzen-Dee, W.G.	Hooigracht 74		X
Vollgraff, dr J.A. dhr.	Plantsoen 57		X
Weeder, dr J. dhr.	Jan van Goyenkade 5		X
Weeder-Swart, O.S.W.	Jan van Goyenkade 5		X
Wissel-Herderschee, G.M. van der	Jan van Goyenkade 20		X
73 nieuwe leden in 1910			
Beekhuis-Dutry van Haften, J.M.	Hooigracht 51		
Berends, C.A.	Breestraat 27		
Blanken-van der Laar, A.	Hoogewoerd 143		
Blom, J.J. dhr.	Bilderdijkstraat 13		
Bosch-van der Tak, P. ten	Rijn- en Schiekade 99		
Braam Houckgeest-van den Honert, W.F. van	Zoeterwoudsesingel 19		
Brants, J.	Plantsoen 13		
Breda Vriesman-Rauwerda, D. van	Breestraat 156		
Bruining-Lindo, J.	Rapenburg 59		
Brüne, W.M.	Papengracht 14		
Brutel de la Riviere-Webb Knollaert, S.	Haagweg 91	X	
Cath, Berendina	Jan van Goyenkade 13		
Cath, Eeke	Jan van Goyenkade 13		
Cosijn-Sanders, A.	Witte Singel 73	O	
Deinum, E.J.H. van	Steenstraat 35		
Eck, Rika C. van	Rijn- en Schiekade 109		
Eindhoven-de Vogel, L.	Rijnsburgerweg 23 (vh5)		
Elfrink, S.	Witte Singel 97		
Engeltjes, S.	Thorbeckestraat 18		
Fouw, L. de	Rijn- en Schiekade 121		
Gelder-Zaalberg, W.E. van	Hooge Rijndijk 16		
Haan, E.G. de	Steenshuur 131		
Heemskerck Düker, J. van	Plantsoen 69	X	
Hemert, C. van	Rembrandtstraat 27		
Hoetink, D.	Houtstraat 5		
Horn, M. van der	Oude Vest 19		
Hovens Greve, C.	Rijn- en Schiekade 104		
Hovens Greve, W.	Rijn- en Schiekade 104		

Hulshoff, S.H.	Rijn- en Schiekade 81		
IJdo-Weyers, W.	Hooglandse Kerkgracht 4		
Itallie-van Embden, W. van	Witte Singel 80	X	
Jentink, A.	Rembrandstraat 21		
Jonker-Lapère, P.H.	Plantsoen 73		
Joustra-Velds, H.	Plantsoen 109a		
Juta-Winckel, S.	Heerengracht 34		
Kan, prof dr. P Th L. dhr	Breestraat 117		
Kan-Peelen, G.	Breestraat 117		
Kern, M.	Pieterskerkhof 38		
Korsse, C.	Witte Singel 24		
Koster, Gzn, prof dr. W. dhr.	Breestraat 72		
Koster-Stevens, R.	Breestraat 72		
Laban, J.M. dhr.	Zoeterwoudsesingel 5		
Lichtenbelt, J.C.A.	Rijnsburgerweg 8b		
Lindeman-Hugenholtz, J.	Laat de Kanterstraat 1		
Loos, J.C. de	Utrechtse Veer 12		
Manen, J. van	Morschsingel 5		
Opstelten-van Heuven, M.J.C.	Jan van Goyenkade 21		
Pijnacker Hordijk-Pijnacker Hordijk, M.	Witte Singel 14		
Pijltersen, P.	Rijn- en Schiekade 121		
Poppe, J.	Plantsoen 11a		
Postma, M.H.	Rijnkade 9		
Randoe, A.M.H.	Rijn- en Schiekade 98		
Randoe-Kok, H.J.M.	Rijn- en Schiekade 98		
Renaud, C.B.	Rijnsburgerweg 20	X	
Rhijn-Snouck Hurgronje, A.H. van	Witte Singel 78		
Riedel, J.A. dhr.	Boommarkt 2		
Roon, A.H. de	Zoeterwoudsesingel 48 ^e		
Roon-de Koning, J.A. de	Zoeterwoudsesingel 48 ^e		
Rosier, W.D.H. dhr.	Pieterskerkhof 40		
Rosskopf, J.D.	Rapenburg 131		
Slooten, M.C. van	Kort Rapenburg		
Smit, H.I.	Aalmarkt 3		
Sneijders de Vogel-de Vos, M.E.	Maria Gondastraat		
Somerwil, L.	Hoogwoerd 24		
Stolk, M.C. van	Witte Singel 33		
Verhage, S.	Hoogwoerd 143		
Vollgraff-Valeton, J.W.M.	Plantsoen 57		
Waart van Gulik, G.P. van der dhr.	Jan van Goyenkade 33 (38)		
Waart van Gulik-Pronk, H.C. van der	Jan van Goyenkade 33 (38)		
Wijnaendts Francken Dyserinck, W.	Plantage 6	O	
Wijtenburg, J.A. dhr.	Groenesteeg (1 ^e) 13		
Wissel, ds A. van der dhr.	Jan van Goyenkade 20		
Wolters, J.A.	Apothekersdijk 29a		

7.7 Conclusie

In dit hoofdstuk stond de analyse van de (bestuurs)leden van de VvVK en NBvVK centraal. Bij beide verenigingen domineerden in het bestuur getrouwde vrouwen, zonder betaalde baan. Zij vormden een stabielere basis dan de jongere generatie ongetrouwde vrouwen, die in toenemende mate een beroep uitoefende en vaak maar tijdelijk in Leiden woonde. Bij beide verenigingen kwamen de bestuursleden voor de helft uit academische milieu en daarnaast uit onderwijs- en fabrikantenmilieu, vaak met een (hogere) opleiding, en niet uit arbeidersmilieu. Dit intellectuele milieu van de vrouwenkiesrechtbeweging verklaart het hoge percentage van (bestuurs)leden zonder geloof, dat veel hoger lag dan het Leidse gemiddelde. De bestuursleden kwamen niet uitsluitend uit de gegoede burgerij zoals de socialisten beweerden, maar ook uit de middenklasse, zoals de onderwijsvrouwen. Tussen de (bestuurs)leden van de VvVK en de NBvVK bestond geen standsverschil, zoals blijkt uit de dubbelleden en doordat de keuze voor de ene of de andere vereniging kon verschillen tussen zussen, echtgenoten, burens, buurtgenoten, huisgenoten en familieleden. Beide verenigingen deden daarmee een beroep op dezelfde vrouwen en waren dus concurrenten, maar stonden door de leden die in dezelfde kringen verkeerden niet vijandig tegenover elkaar.

De NBvVK wist echter ook een nieuwe groep aan te spreken, namelijk mannen, en trok meer gelovige leden. De groep mannen was aanvankelijk bij de Bond de grootste groep, bij de VvVK de kleinste. Bij de leden was bij beide verenigingen de groep ongetrouwde vrouwen groter dan de getrouwde. Beide verenigingen telden ook gescheiden vrouwen, of vrouwen die gingen scheiden, ondanks dat dit in deze tijd niet eenvoudig was. Of het percentage echtscheidingen bij de vrouwenkiesrechtvrouwen - als teken van emancipatie - hoger lag dan gemiddeld zou nader onderzoek moeten uitwijzen.

Anders dan de landelijke trend lag in Leiden het ledental van de NBvVK aanvankelijk hoger dan van de VvVK. Dit was ongetwijfeld dankzij de Leidse bijdrage aan de oprichting, waarna de overgestapte leden hun netwerken aanspraken. De VvVK liep de voorsprong echter in, waarbij speelde dat de NBvVK minder zichtbaar was, meer bestuursleden nodig had en door het vertrek uit Leiden van leidersfiguur Lorentz-Kaiser. De VvVK-leidersfiguur, Van Itallie, bleef in Leiden en beschikte over een landelijk netwerk als hoofdbestuurslid van VvVK en VOV.

Mijn bevindingen wat betreft het ontbreken van standsverschil en het radicalere Amsterdam, waarvan in het vorige hoofdstuk voorbeelden stonden, sluiten aan bij de constatering in *Vrouwenbelangen*. Dit blad was naar aanleiding van commentaar op de - eenzijdige - geschiedschrijving van Wijnaendts Francken op zoek gegaan naar het essentiële verschil tussen Vereniging en Bond:

Omvatten beide groepen verschillende sociale lagen? De hele strijd voor het Vrouwenkiesrecht is kennelijk verbonden geweest met de vrijzinnige intellectuele burgerij en die kring was niet zeer afgesloten in Nederland, noch wordt ze doorsneden door onoverkoombare standsvooroordelen. We moeten daarom wel concluderen, dat er sociaal-psychologische verschillen waren, verschillen, zoals we tegenwoordig zeggen, in 'klimaat'. Dat het radicalisme van Aletta Jacobs en Wilhelmina Drucker aan het ontstaan van die klimaatverschillen heeft bijgedragen, lijkt wel zeer duidelijk.⁶⁴⁴

⁶⁴⁴ *Vrouwenbelangen*, 19:6 (1954).